

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Psychology and social work

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Заснований у липні 2006 р.

Випуск 2 (52). 2020

Одеса
«Астропринт»
2020

УДК 159.9(066)

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Головний редактор: **Кононенко О. І.** — доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)

Члени редколегії:

Борисюк А. В., доктор психологічних наук, професор, професор по кафедрі психології та соціології, завідувач кафедри психології та філософії (Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет»);

Дробот О. В., доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти (Національний авіаційний університет);

Завацька Н. С., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький В. Ю., доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький Ю. А., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Литвиненко О. Д., доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології і психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Панов М. С., доктор психологічних наук, доцент, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради;

Родіна Н. В., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Яланська С. П., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки (Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»)

Члени редакційної ради:

Дунаєва Л. М. — доктор політичних наук, професор, декан факультету психології та соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кірсєва З. О. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Чернявська Т. П. — доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кононенко А. О. — доктор психологічних наук, професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Подшивалкіна В. І. — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та прикладної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Мамічева О. В. — доктор психологічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти (Донбаський державний педагогічний університет);

Луньов В. С. — кандидат психологічних наук, доцент (Національний медичний університет імені О. О. Богомольця);

Пузирєвіч Н. Л. — кандидат психологічних наук, доцент (Білоруський державний педагогічний університет імені Максима Танка, Білорусь);

Петя Генкова — доктор наук з психології (Університет прикладних наук Оснабрюка, Германія);

Чавдарова Велислава Атанасова — доктор наук з психології (Великотирновський університет імені святих Кирила та Мефодія, Болгарія);

Zheng Jianhong — PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China);

Rimawi Omar — PhD in Psychological sciences (Head of the Department of Psychology, Al-Quds University, Palestine, Jerusalem)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK

Scientific journal

Published twice a year

Journal founded in July, 2006

Issue 2 (52). 2020

Odesa
«Astroprint»
2020

UDC 159.9(066)

Founder: Odesa I. I. Mechnikov National University

Editor-in-Chief: **O. I. Kononenko** — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Members of the editorial board:

Borysyuk A. B. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Professor of Psychology and Sociology, Head of the Department of Psychology and Philosophy (Higher State Educational Institution of Ukraine "Bukovynian State Medical University", Ministry of Health of Ukraine)

Drobot O. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor (National Aviation University, Kyiv, Ukraine)

Zavatskaya N. E. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine)

Zavatsky V. Yu. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine)

Zavatsky Yu. A. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor, Head of the Department of Human Health and Physical Education (Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Ukraine)

Lytvynenko O. D. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Panov M. S. — DrSc in Psychology, Associate Professor (Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy" of Zaporizhzhya Regional Council, Ukraine)

Rodina N. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Differential and Special Psychology Odessa (I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Yalanskaya S. P. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of General, Age and Practical Psychology (Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko)

Board members:

Dunayeva L. M. — DrSc in Political Science, Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Social Work (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Kireeva Z. O. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of General Psychology and Psychology of Personality Development (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Chernyavskaya T. P. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Kononenko A. O. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences, Professor Odessa I. I. Mechnikov National University)

Podshivalkina V. I. — DrSc in Sociology, Professor, Head of the Department of Social and Applied Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Mamicheva O. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of the Faculty of Special Education (Donbass State Pedagogical University)

Lunov V. Ye. — PhD in Psychological Sciences, Associate Professor (O. O. Bogomolets National Medical University)

Puzyrevich N. L. — PhD in Psychological Sciences, Associate Professor (Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University, Belarus)

Petya Genkova — DrSc in Psychology (University of Applied Science Osnabrueck Germany)

Chavdarova Velislava Atanasova — DrSc in Psychology (St. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria)

Zheng, Jianhong — PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China)

Rimawi Omar — PhD in Psychological sciences (Palestine, Jerusalem, Head of the Department of Psychology, Al-Quds University)

ЗМІСТ

Волинець Н. В., Катеренчук О. Г. Взаємозв'язок смисложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності	9
Волкова О. О. Аналіз реабілітаційного потенціалу та особливості психологічної допомоги комбатантам	25
Єлесіна М. О. Теоретичний аналіз проблеми впливу індивідуально- типологічних особливостей особистості на ефективність діяльності	39
Жилин М. В. Специфика и развитие термина «эмоциональный интеллект» в мировой психологии	54
Кононенко К. О. Репрезентація кризи сенсу в сучасних психологічних школах	69
Добриніна І. В., Кременчуцька М. К. Образ майбутнього: конструювання та репрезентація	84
Лазор Е. П. Роль імпліцитної теорії лідерства для побудови іміджу політичного лідера	96
Моїсеєнко К. О. Структура особистісно-професійного потенціалу та особливості його розвитку в студентстві	111
Родіна Н. В. Системні дослідження психіки особистості: досвід наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів»	125
Савельєва Є. О. Дослідження ефективності професійної самореалізації працівників банківських установ	144

Савелюк Н.

Рецензія на монографію Засєкіної Л., Засєкіна С.,
Шевчук О. «Психолінгвістичний підхід до травматичної
пам'яті». Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic
Publishing. 244 с. ISBN 978-6133997486 155

CONTENTS

Volynets N. V., Katerenchuk O. G. Relationship between Sense-Orientations and Motivational Readiness of Students for Professional Activity	9
Volkova O. O. Analysis of Rehabilitation Potential and Peculiarities of Psychological Care for Combatants	25
Yelesina M. O. The Theoretical Analysis of the Individual-Typological Personal Features Influence on the Activity Efficiency Problem	39
Zhylin M. V. Specificity and Development of the Term «Emotional Intelligence» in World Psychology	54
Kononenko K. A. Representation of Crisis of Meaning in Modern Psychological Schools	69
Dobrynina I. V., Kremenchutska M. K. Image of the Future: Design and Representation	84
Lazor K. P. The Role of Implicit Leadership Theory in Building the Image of a Political Leader	96
Moisieienko K. O. Structure of Personal and Professional Potential and Key Elements of its Development During the Study at the College	111
Rodina N. V. Systemic Research of the Psyche: the Experience of the Science School «Systematic Modelling of the Psychological Phenomenons»	125
Savelyeva Y. O. Research the Efficiency of Professional Self-Realization of Employees of Banking Institutions	144

Савелюк Н.

Рецензія на монографію Засєкіної Л., Засєкіна С.,
Шевчук О. «Психолінгвістичний підхід до травматичної
пам'яті». Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic

Publishing. 244 с. ISBN 978-6133997486 155

УДК 159.9-051:331.446.4

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225426](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225426)

Волинець Н. В.

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології, педагогіки та соціально-
економічних дисциплін Національної академії Державної
прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
e-mail: natasha_volynets@meta.ua
ORCID: 0000-0002-4118-9773

Катеренчук О. Г.

головний спеціаліст відділу у Хмельницькій області
Міністерства у справах ветеранів України
e-mail: katerenchuk1971@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6135-2497

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА МОТИВАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності. Виявлено, що провідною спрямованістю досліджуваних студентів, є спрямованість на взаємодію та співробітництво, що обумовлена інтересами кооперації, конструктивного міжособистісного спілкування, потребами спільної діяльності. Зазначено, що спрямованість на співпрацю студентів з іншими людьми відображає їхню мотивацію на спілкування як процес, коли має значення саме спілкування, взаємодія, а не конкретні результати такої діяльності. У студентів виявлено переважання середнього рівня життєвих домагань, що можна пояснити їхньою середньою впевненістю у власних силах, недостатньою спроможністю до постановки життєвих цілей відповідно власним можливостям, а також середнім рівнем життєвих досягнень, що пов'язано з середньою та низькою оцінкою ними здатності керувати власним життям. Показано, що світова пандемія Covid-19 сприяла актуалізації тих потреб, задоволення який обмежується або навіть унеможливується через тотальний локдаун. Виявлено, що в

мотиваційній структурі студентів переважають високі рівні усіх показників загальножиттєвої спрямованості: життєзабезпечення, комфорту, спілкування, а також «робочої» спрямованості, що визначають мотиваційну спрямованість студентів до професійної діяльності у формі загальної та творчої активності, а також соціальної корисності. При цьому розвивальні мотиви професійної готовності до діяльності («робочої» спрямованості) досліджуваних студентів є вищими порівняно з мотивами підтримання (загальножиттєвої спрямованості).

Найщільніший зв'язок показників смисложиттєвих орієнтацій виявлено з потребою у визнанні, у самовираженні та з тенденцією до афіліації. Загальножиттєва спрямованість студентів залежить найбільше від життєзабезпечення та спілкування, а «робоча» спрямованість — від загальної та творчої активності.

Ключові слова: смисложиттєві орієнтації, мотивація до професійної діяльності, мотиваційна готовність до діяльності.

Постановка проблеми. У контексті глобальних світоглядних і методологічних трансформацій, які відбуваються сьогодні у всіх сферах життя сучасної молоді людини, особливої актуальності набувають смисложиттєві питання, пов'язані з самовизначенням особистості у сфері професійної самореалізації та формування у неї мотиваційної готовності до здійснення професійної діяльності. Проблема мотивації до здійснення професійної діяльності сучасної молоді, яка знаходиться на етапі первинної трудової соціалізації, сьогодні набуває особливої актуальності, адже труднощі сучасної історичної, соціально-економічної ситуації пронизують усі галузі життя і проєктуються на ціннісно-смыслову сферу майбутніх фахівців.

Важливість проблем розвитку смисложиттєвих орієнтацій та їх впливу на мотивацію до професійної діяльності для розуміння особистості у цілому визнається багатьма науковцями (Б. Ананьєв, Дж. Аткинсон, Л. Божович, Ф. Герцберг, Є. Ільїн, Т. Кудріна, О. Леонтєв, Б. Ломов, Д. Мак-Клеланд, А. Маслоу, А. Орлов, Х. Хекхаузен та ін.). Безпосередньо дослідженню мотивів трудової діяльності присвячена також низка робіт (Ж. Вірна, О. Колот, В. Мільман та ін.). Окрім того, загальнопсихологічні та соціально-психологічні ідеї про структуру і розвиток

смісложиттєвих орієнтацій та мотиваційної сфери особистості представлено в працях О. Бодальова, Б. Братуга, З. Карпенко, Д. Леонтєва, О. Леонтєва, В. Чудновського та ін.; екзистенційно-гуманістичні аспекти смісложиттєвої проблематики особистості — у працях Р. Мей, В. Москальця, В. Франкла, І. Ялома та ін.; теоретичні засади психологічної готовності до професійної діяльності та її мотиваційного аспекту — у працях Г. Балла, М. Дяченка, Л. Кандиловича, Н. Левітова, В. Моляко, Л. Орбан-Лембрик, І. Пасічник, М. Смультсон та ін.

Метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження смісложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності.

Результати дослідження. Смісложиттєві орієнтації кожної особистості є однією з найважливіших загальнонаукових проблем, оскільки вони виконують функції регуляторів поведінки та виявляються у всіх сферах діяльності, зокрема й професійній. Для кожної певної професійної групи характерний свій сенс діяльності, своя система цінностей. Успішність професійної діяльності фахівця та розвиток його як професіонала залежать від наявності або відсутності діяльнісно-сміслової єдності, яка полягає у відповідності професійних та особистісних цінностей. Відомо, що смісложиттєві орієнтації не залишаються незмінними протягом усього життя людини, вони змінюються внаслідок її професійної діяльності [1].

Механізм впливу смісложиттєвих орієнтацій особистості на ефективність діяльності може складатися в особливостях функціонального взаємозв'язку особистісних цінностей як структурних компонентів смісложиттєвих орієнтацій та мотивів і особистісних змістів як утворень конкретної діяльності, внаслідок чого особистість здійснює цілепокладання і визначає зміст власної життєвої стратегії [2, с. 190–191].

Вибір життєвої мети, планів, перспектив людина здійснює на основі пізнання обставин і самої себе, постійно оцінюючи, порівнюючи і зіставляючи себе з іншими людьми, звертаючись в минуле, живучи в сьогоденні, орієнтуючись на майбутнє [3].

Мотиваційна готовність до професійної діяльності є визначальним конструктом у виборі професії, ступенем реалізації в

ній, внутрішнім рушійним чинником розвитку професіоналізму в цілому, функціонуючи в єдності з механізмами ідентифікації, індивідуалізації і рефлексії [4]. Мотиваційну готовність до професійної діяльності науковці визначають як:

складне індивідуально-психологічне утворення, що поєднує усвідомлення особистістю значущості майбутньої професійної діяльності, що інтегрується з розвитком професійно значущих якостей і цінностей та наявністю образу своєї професії, власної професійної поведінки і супроводжується прагненням займатися цією діяльністю після закінчення вищого навчального закладу [5];

комплекс особистісно-професійних особливостей (емоційна стійкість, позитивне ставлення до діяльності), спрямованості на сферу діяльності і рівні професійної освіти, ціннісно-смилових і життєвих орієнтацій [6];

вияв інтересу до новизни, бажання займатися інноваціями у діяльності, переживання позитивних емоційних станів, які викликані інноваціями, прагнення оцінити свій професійний і особистісний досвід із позиції інновацій [7];

позитивне ставлення, інтерес суб'єкта до своєї професії, орієнтація на мотиви та цінності обраної професійної діяльності, потреба в ній, а також потреба в досягненнях і самовдосконаленні [8];

усвідомлений та активно-діяльнісний стан, який забезпечує особистісну й професійну самореалізацію та самоактуалізацію під час вирішення професійних проблем на основі психолого-педагогічної компетентності, особистісного та професійного досвіду, творчого використання індивідуально-психічних особливостей та інтелектуального потенціалу в процесі професійної діяльності, який складається з задоволеності здійсненим професійним вибором, професійної самовизначеності, бажання працювати у майбутньому за фахом, що мотивується зацікавленістю змістом власної професійної діяльності; сформованого комплексу стійких мотивів [9].

Емпіричне дослідження смисложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності проводилося на базі Хмельницького національного університету.

У дослідженні взяли участь 43 студенти третього курсу денної та заочної форми навчання спеціальності «Готельно-ресторанна справа», них: 10 юнаків та 33 дівчини.

На першому етапі експериментального дослідження було визначення смисложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності за допомогою таких психодіагностичних методик: тесту смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва; методики діагностики особистісних та групових базових потреб; методики діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності поведінки особистості; методики діагностики мотиваційної структури особистості; методики діагностики інтерактивної спрямованості особистості.

На другому етапі було проведено кореляційний аналіз з метою виявлення взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності.

За результатами тестування за методикою смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва у переважній більшості студентів спеціальності «Готельно-ресторанна справа» виявлено середній рівень: смисложиттєвих орієнтацій (у 25 (58,14 %) осіб, $M=106,72$), що свідчить про середні рівні осмисленості та спрямованості власного життя; достатньо цілеспрямованої орієнтації на майбутнє (у 29 (67,44 %) осіб, $M=25,95$), інтересу до власного життя та його емоційної насиченості (у 31 (72,09 %) осіб, $M=23,77$); задоволеності самореалізацією та продуктивністю й осмисленістю прожитого життя, що також породжує смисли життя у майбутньому (у 18 (41,86 %) осіб, $M=18,79$); достатньо сформованих уявлень про себе як про особистість, яка може вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс (у 16 (37,21 %) осіб, $M=16,72$); достатньої впевненості студентів у тому, що вони спроможні керувати власним життям, приймати та реалізовувати життєво важливі рішення (у 17 (39,54 %) осіб, $M=21,51$).

Високий рівень смисложиттєвих орієнтацій виявлено у 15 (37,88 %) осіб, що свідчить про високі рівні осмисленості та спрямованості власного життя; цілеспрямованої орієнтації на майбутнє (у 10 (23,26 %) осіб); інтересу до власного життя та його емоційної насиченості (у 10 (23,26 %) осіб); задово-

леності самореалізацією та продуктивністю й осмисленістю прожитого життя, що також породжує смисли життя у майбутньому (у 15 (34,88 %) осіб); сформованих уявлень про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс (у 13 (30,23 %) осіб); впевненості студентів у тому, що вони спроможні керувати власним життям, вільно приймати та реалізовувати життєво важливі рішення (у 7 (16,28 %) осіб).

Низький рівень смисложиттєвих орієнтацій виявлено у 3 (6,98 %) осіб, що свідчить про низькі рівні осмисленості та спрямованості власного життя; орієнтації на життя переважно сьогоденням (у 4 (9,30 %) осіб); незадоволеність власним життям в теперішньому та низьку його емоційну насиченість (у 2 (4,65 %) осіб); незадоволеність прожитим життям (у 10 (23,26 %) осіб); зневіри у власних силах стосовно контролю подій власного життя (у 14 (32,55 %) осіб), фаталізму, переконаності в тому, що життя не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна, і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє (у 19 (44,18 %) осіб).

Серед показників смисложиттєвих орієнтацій найширші діапазони змін значень виявлено у показниках: локус контролю життя ($\sigma=10,595$), результативність життя ($\sigma=9,884$) та процес життя ($\sigma=8,829$). Отже, отримані результати свідчать про середній рівень життєвих домагань студентів, що можна пояснити їхньою середньою впевненістю у власних силах, недостатньою спроможністю до постановки життєвих цілей відповідно власним можливостям, а також середнім рівнем життєвих досягнень, що пов'язано з середньою та низькою оцінкою ними здатності керувати власним життям.

За результатами проведеного опитування за методикою діагностики особистісних та групових базових потреб було виявлено такі особливості задоволення базових потреб студентів загалом, у групі досліджуваних переважають: потреба задоволення соціальних (міжособистісних) потреб — у 33 (76,74) осіб %, $M=20,26$, потреба у безпеці — у 30 (69,77 %) осіб, $M=21,21$ та потреба у самовираженні — у 30 (69,77 %) осіб, $M=20,51$. Це

свідчить про те, що світова пандемія Covid-19 сприяла актуалізації тих потреб, задоволення який обмежується або навіть унеможлиблюється через тотальний локдаун.

Матеріальні потреби переважають у 20 (46,51 %) осіб, $M=19,37$, а потреба у визнанні — у 16 (37,21 %) осіб, $M=17,72$.

Незважаючи на вищезазначене, за ступенем задоволеності потреб найбільш задоволеними є: потреба у безпеці: високий рівень виявлено у 11 (25,58 %) осіб, середній — у 31 (72,09 %) особи, низький — у 1 (2,33 %) особи; потреба у самовираженні: високий рівень виявлено у 11 (25,58 %) осіб, середній — у 30 (69,77 %) осіб, низький — у 2 (4,65 %) осіб; матеріальні потреби: високий рівень виявлено у 9 (20,93 %) осіб, середній — у 32 (74,42 %) осіб, низький — у 2 (4,65 %) осіб.

Найменш задоволеними потребами студенти вважають: потребу у визнанні: високий рівень виявлено у 8 (18,61 %) осіб, середній — у 31 (72,09 %) особи, низький — у 4 (9,30 %) осіб; соціальні (міжособистісні) потреби: високий рівень виявлено у 9 (20,93 %) осіб, середній — у 29 (67,44 %) осіб, низький — у 5 (11,63 %) осіб.

Серед показників особистісних та групових базових потреб найширші діапазони змін значень виявлено у показниках: потреби у визнанні ($\sigma=5,387$), матеріальні потреби ($\sigma=5,010$), що свідчить про різний ступінь наявних у студентів можливостей їхнього задоволення.

За результатами проведеного опитування за методикою діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності поведінки особистості було виявлено переважання у студентів високого рівня показника досягнення успіху в цілому ($M=17,98$) у 29 (67,44 %) осіб, що свідчить про орієнтацію студентів на досягнення успіху в різних сферах життя, бажання відповідати суспільним стандартам успішності, демонструвати символи соціальної успішності тощо. Середній рівень цього показника виявлено у 11 (25,58 %) студентів, а низький — у 3 (6,98 %) осіб. Досягнення успіху в цілому є мотиваційною домінантою в досліджуваній групі студентів.

За показником прагнення до влади ($M=16,72$) високий рівень виявлено у 18 (41,86 %) осіб, середній — у 24 (55,81 %)

осіб, низький — у 1 (2,33 %) особи, що свідчить про те, що усі студенти, окрім одного, прагнуть вищого статусу або успіху, що психологічно компенсує особистісну неповноцінність, фрустрацію, яку вони відчують.

За показником тенденції до афіліації ($M=17,30$) високий рівень виявлено у 16 (37,21 %) осіб, середній — у 27 (62,79 %) осіб, низький — не виявлено, що свідчить про те, що усі студенти прагнуть встановити з оточуючими людьми довірливі стосунки. Це можна пояснити тим, що в студентські роки продовжується формування особистості, а в цей період найбільшу цінність мають соціальні міжособистісні зв'язки та відносини у студентській групі.

Серед мотиваційних домінант особистісної активності найширші діапазони змін значень виявлено у показниках: досягнення успіху в цілому ($\sigma=5,427$) та прагнення до влади ($\sigma=4,284$), що свідчить про різний ступінь наявних у студентів можливостей мотиваційної активності. Найвужчий діапазон змін значень виявлено у показнику тенденція до афіліації ($\sigma=2,841$), що свідчить про обмеження можливостей студентів встановлювати з оточуючими людьми довірливі стосунки.

За результатами проведеного опитування було виявлено, що у мотиваційній структурі студентів переважають високі рівні усіх показників загальножиттєвої спрямованості (39 (90,70 %) осіб): життєзабезпечення (32 (74,42 %) особи), комфорту (40 (93,02 %) осіб), спілкування (35 (81,40 %) осіб), а також «робочої» спрямованості (33 (76,74 %) особи), що визначають мотиваційну спрямованість студентів до професійної діяльності: загальної активності (32 (74,42 %) особи, творчої активності (25 (58,14 %) осіб) та соціальної корисності (31 (72,09 %) особи).

Окрім того, за результатами методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Мільмана було виявлено відмінності у мотиваційних структурах професійної готовності до діяльності. Для студентів з високим рівнем професійної готовності характерна «робоча» спрямованість особистості, яка характеризується помітним перевищенням рівня розвивальних мотивів (до яких належать мотиви творчої активності та со-

ціальної корисності) над рівнем мотивів споживання (підтримання життєзабезпечення, прагнення комфорту та спілкування). А саме, високими за значеннями були показники шкали творча активність ($M = 22,42$ бала) та соціальна корисність ($M=23,28$ бала), аніж значення показників шкал життєзабезпечення ($M = 18,95$ бала), комфорт ($M=21,28$ бала) та спілкування ($M=22,26$ бала).

Студентам із середнім та низьким рівнями професійної готовності до діяльності більшою мірою властива, навпаки, загальножиттєва спрямованість особистості, тобто мотиваційний профіль, що характеризується перевагою загального рівня мотивів підтримання над мотивами розвитку. Найвищі показники виявлено у шкалах комфорт ($M = 21,28$ бала) та спілкування ($M = 22,26$ бала).

У мотиваційній структурі особистості найширші діапазони змін значень виявлено у показниках: творча активність ($\sigma=4,732$) та спілкування ($\sigma=4,656$), що свідчить про різний ступінь прояву у студентів цих мотивів. Найвужчий діапазон змін значень виявлено у показнику комфорту ($\sigma=2,658$), що свідчить про прагнення студентів забезпечувати власний комфорт.

Отже, розвивальні мотиви професійної готовності до діяльності («робочої» спрямованості) досліджуваних студентів є вищими порівняно з мотивами підтримання (загальножиттєвої спрямованості).

Аналіз результатів дослідження інтерактивної спрямованості особистості показав, що 14 (32,56 %) студентів мають високу спрямованість на особисті (егоїстичні) інтереси, 17 (39,53 %) студентів — середню, 12 (27,91 %) студентів — низьку. При вираженій високій та середній орієнтації на особисті (егоїстичні) інтереси у студентів переважають мотиви забезпечення власного благополуччя, а у взаємодії з іншими людьми переслідуються цілі задоволення особистих потреб і домагань. Інтереси та цінності інших людей, груп найчастіше ігноруються або розглядаються виключно в практичному контексті, що обумовлює конфліктність і труднощі в міжособистісній адаптації.

Високий рівень спрямованості на взаємодію та співробітництво виявлено у 18 (41,86 %) студентів, середній — у 20 (46,51 %), а низький — у 5 (11,63 %). Виразність цього типу спрямованості свідчить про прагнення студентів до співпраці з іншими людьми, обумовленої потребами в підтримці конструктивних відносин з членами малої групи, емпатії й інтересу до спільної діяльності, що відповідає оптимальній соціалізації та адаптації.

Маргінальна орієнтація на високому рівні виражена у 5 (11,63 %) студентів, у 29 (67,44 %) студентів вона виражена на середньому рівні, у решти 9 (20,93 %) — на низькому рівні. Отже, маргінальна орієнтація виражається в схильності підкорятися обставинам й імпульсивності поведінки у переважній більшості студентів, яким притаманні прояви інфантилізму, неконтрольованості вчинків, наслідування.

Найвищі значення інтерактивної спрямованості виявлено у показниках спрямованості на взаємодію та співробітництво ($M=20,65$), а найнижчі — у показнику маргінальної орієнтації ($M=15,00$).

У структурі інтерактивної спрямованості студентів найширші діапазони змін значень виявлено у показниках: орієнтація на особисті інтереси ($\sigma=6,535$) та маргінальна орієнтація ($\sigma=6,291$), що свідчить про різний ступінь прояву у студентів цих орієнтацій. Найвужчий діапазон змін значень виявлено у показнику орієнтації на взаємодію та співробітництво ($\sigma=5,826$).

Кореляційний аналіз виявлення взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності дав змогу визначити напрямок залежності та зв'язки між досліджуваними показниками.

Результати проведення кореляційного аналізу взаємозв'язків між досліджуваними показниками смисложиттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності до професійної діяльності досліджуваних студентів спеціальності «Готельно-ресторанна справа» показали:

1) загальний показник смисложиттєвих орієнтацій знаходиться у прямій залежності від потреби у визнанні (0,470

на рівні високої статистичної значущості ($p=0,001$), потреби у самовираженні (0,450 на рівні статистичної значущості ($p=0,002$), тенденції до афіліації (0,376 на рівні статистичної значущості ($p=0,013$);

2) показник «*цілі у житті*» знаходиться у прямій залежності від потреби у самовираженні (0,327 на рівні статистичної значущості ($p=0,033$), життєзабезпечення (0,380 на рівні статистичної значущості ($p=0,012$), загальножиттєвої спрямованості (0,344 на рівні статистичної значущості ($p=0,024$), а також в оберненій залежності від творчої активності (-0,306 на рівні статистичної значущості ($p=0,046$);

3) показник «*процес життя*» знаходиться у прямій залежності від потреби у визнанні (0,471 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,001$), потреби у самовираженні (0,489 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,001$), тенденції до афіліації (0,340 на рівні статистичної значущості ($p=0,026$);

4) показник «*результативність життя*» знаходиться у прямій залежності від потреби у визнанні (0,318 на рівні статистичної значущості ($p=0,038$), а також в оберненій залежності від творчої активності (-0,342 на рівні статистичної значущості ($p=0,025$);

5) показник «*локус контролю Я*» знаходиться у прямій залежності від потреби у визнанні (0,368 на рівні статистичної значущості ($p=0,015$) та тенденції до афіліації (0,406 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,007$);

6) показник «*локус контролю життя*» знаходиться у прямій залежності від потреби у визнанні (0,458 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,002$) та потреби у самовираженні (0,501 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,001$).

З метою виявлення особливостей загальножиттєвої та «робочої» спрямованості студентів спеціальності «Готельно-ресторанна справа» було виявлено зв'язки з досліджуваними показниками:

1) прямий зв'язок загальножиттєвої спрямованості з: цілями в житті (0,344 на рівні статистичної значущості ($p=0,024$); життєзабезпеченням (0,711 на рівні високої статистичної значущості ($p<0,001$); комфортом (0,433 на рівні високої статис-

тичної значущості ($p=0,004$); спілкуванням (0,731 на рівні високої статистичної значущості ($p<0,001$); загальною активністю (0,344 на рівні статистичної значущості ($p=0,024$);

2) обернений зв'язок «робочої» спрямованості з: комфортом (-0,341 на рівні статистичної значущості ($p=0,025$);

3) прямий зв'язок «робочої» спрямованості з: спілкуванням (0,441 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,003$); загальною активністю (0,596 на рівні високої статистичної значущості ($p<0,001$); творчою активністю (0,612 на рівні високої статистичної значущості ($p<0,001$); соціальною корисністю (0,429 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,004$); орієнтацією на взаємодію та співпрацю (0,353 на рівні статистичної значущості ($p=0,020$)).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, провідною спрямованістю досліджуваних студентів, яка найбільше виражена на високому рівні, є спрямованість на взаємодію та співробітництво, що обумовлена інтересами кооперації, конструктивного міжособистісного спілкування, потребами спільної діяльності. Спрямованість на співпрацю студентів з іншими людьми відображає їхню мотивацію на спілкування як процес, коли має значення саме спілкування, взаємодія, а не конкретні результати такої діяльності. Найщільніший зв'язок показників смисложиттєвих орієнтацій виявлено з потребою у визнанні, з потребою у самовираженні та з тенденцією до афіліації. Загальножиттєва спрямованість студентів залежить найбільше від життєзабезпечення та спілкування, а «робоча» спрямованість — від загальної та творчої активності. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці та апробації психологічних засобів формування мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності

Список використаних джерел

1. Шолох О. А. Теоретичні основи смисложиттєвих орієнтацій практичного психолога. *Вісник післядипломної освіти*. 2013. Вип. 9(2). С. 372–379.
2. Мовмига Н., Мілорадова Н. Деякі аспекти визначення гендерної специфіки життєвих домагань особистості (з позицій особово-орієнтованого підходу до вищої професійної освіти). *Vzdelávanie a spoločnosť : medzinárodný*

- nekonferenčný zborník / Renáta Bernátová (Ed.), Tetyana Nestorenko (Ed.). PREЇЇOV, 2016. С. 187–196. URL : <https://cutt.ly/BhKTX7m>.
3. Чабаненко І. А. Формування ціннісного ставлення до любові як складової статевого виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць. 2009. № 54. С. 233–236.
  4. Онищенко І. В. Психолого-педагогічні аспекти формування мотиваційної готовності майбутніх учителів початкових класів до професійної діяльності. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. 2019. Випуск 177, частина 2. С. 40–43.
  5. Яблонський А. І. Мотиваційний компонент в структурі мотиваційної готовності студентів до педагогічної діяльності. *Вісник Харківського університету*. Серія: Психологія. 1997. № 395. С. 134–138.
  6. Ефимова О. В. Мотивационная готовность студентов колледжа к профессиональной деятельности. *Вестник Псковского государственного университета*. Серія: Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки. 2009. Вип. 7. С. 166–167.
  7. Коптяева О. Н., Афанасьева Н. В. Особенности мотивации инновационной деятельности учителей. *Вестник ЧГУ*. Череповец, 2007. № 1. С. 110–114.
  8. Дмитерко-Карабин Х. М. Мотиваційна готовність до професійної діяльності як психологічна проблема. *Філософія, соціологія, психологія*: збірник наукових праць. Івано-Франківськ : Плай, 2004. Вип. 9. Ч. 2. С. 23–32.
  9. Клімова Д. В. Проблема мотиваційної готовності до професійної діяльності у психології. *Єдність навчання і наукових досліджень — головний принцип університету*: збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2013 рік, 4–6 лютого 2014 року / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 133–135.

REFERENCES

1. Sholokh O. A. (2013). Teoretichni osnovy smyslozhyttievkykh oriientatsii praktichnoho psykholoha [Theoretical foundations of meaningful life orientations of a practical psychologist]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity — Bulletin of post-graduate education*. Vyp. 9(2). S. 372–379. [In Ukrainian].
2. Movmyha N., Miloradova N. (2016). Deiaki aspekty vyznachennia hendernoї spetsyfyky zhyttievkykh domahan osobystosti (z pozytsii osobovo-orientovanoho pidkhodu do vyshchoї profesiinoї osvity) [Some aspects of determining the gender specificity of life aspirations of the individual (from the standpoint of a person-centered approach to higher professional education)]. *Vzdelavanie a spolochnost' : medzynarodny nekonferenchny zbornik / Renáta Bernátová (Ed.), Tetyana Nestorenko (Ed.). PREЇЇOV*. S. 187–196. URL : <https://cutt.ly/BhKTX7m>. [In Ukrainian].
3. Chabanenko I. A. (2009). Formuvannya tsinnisnogo stavlennia do lyubovi yak skladovoi statevoho vykhovannia v pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhom-

- lynskoho [Formation of a value attitude to love as a component of sex education in the pedagogical heritage V. O. Sukhomlinsky]. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohichni nauky» — Collection of scientific works «Pedagogical sciences»*. № 54. S. 233–236. [In Ukrainian].
4. Onyshchenko I. V. (2019). Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia motyvatsiinoi hotovnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv do profesiinoi diialnosti [Psychological and pedagogical aspects of formation of motivational readiness of future primary school teachers for professional activity]. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky — Proceedings. Series: Pedagogical sciences*. Vypusk 177, chastyna II. S. 40–43. [In Ukrainian].
  5. Iablonskyi A. I. (1997). Motyvatsiinyi komponent v strukturi motyvatsiinoi hotovnosti studentiv do pedahohichnoi diialnosti [Motivational component in the structure of motivational readiness of students for pedagogical activity]. *Visnyk kharkivskoho universytetu. Serii «Psykhohihiia» — Bulletin of Kharkiv University. Psychology Series*. № 395. S. 134–138. [In Ukrainian].
  6. Efimova O. V. (2009). Motivatsionnaya gotovnost' studentov kolledzha k professional'noj deyatel'nosti [Motivational readiness of college students for professional activities]. *Vestnik Pskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Social'no-gumanitarnye i psihologo-pedagogicheskie nauki — Bulletin of the Pskov State University. Series: Social-humanitarian and psychological-pedagogical sciences*. S. 166–167. [In Russian].
  7. Koptyaeva O. N., Afanas'eva N. V. (2007). Osobennosti motivatsii innovatsionnoj deyatel'nosti uchitelej [Features of motivation for innovative activities of teachers]. *Vestnik CHGU — ChGU Bulletin*. Cherepovec. № 1. S. 110–114. [In Russian].
  8. Dmyterko-Karabyn Kh. M. (2004). Motyvatsiina hotovnist do profesiinoi diialnosti yak psykhologichna problema [Motivational readiness for professional activity as a psychological problem]. *Zbirnyk naukovykh prats: filosofii, sotsiologhiia, psykhologhiia — Collection of scientific works: philosophy, sociology, psychology*. Ivano-Frankivsk : Vyd-vo «Plai» Prykarpatskoho universytetu. Vyp. 9. Ch. 2. S. 23–32. [In Ukrainian].
  9. Klimova D. V. (2014). Problema motyvatsiinoi hotovnosti do profesiinoi diialnosti u psykhologii [The problem of motivational readiness for professional activity in psychology]. *Yednist navchannia i naukovykh doslidzhen — holovnyi pryntsyp universytetu : zbirnyk naukovykh prats zvitno-naukovoï konferentsii vykladachiv universytetu za 2013 rik, 4–6 liutoho 2014 roku — Unity of teaching and research — the main principle of the university: a collection of scientific papers of the reporting-scientific conference of university teachers for 2013, February 4–6, 2014 / ukl. H. I. Volynka, O. V. Uvarkina, O. P. Yemelianova*. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova/ S. 133–135. [In Ukrainian].

Volynets N. V.

doctor of psychological sciences, associate professor,
Professor of the Department of Psychology, Pedagogy
and Socio-Economic Disciplines National Academy of the State
Border Guard Service of Ukraine named by Bohdan Khmelnytsky

Katerenchuk O. G.

Chief Specialist of the Department in Khmelnytsky Region Ministry
of Veterans Affairs of Ukraine

**RELATIONSHIP BETWEEN SENSE-ORIENTATIONS
AND MOTIVATIONAL READINESS OF STUDENTS
FOR PROFESSIONAL ACTIVITY**

In the article are represented the results of an empirical study of the relationship between meaningful life orientations and motivational readiness of students for professional activity. It was found that the leading orientation of the studied students, which is most pronounced at a high level, is the focus on interaction and cooperation, due to the interests of cooperation, constructive interpersonal communication, the needs of joint activities. It is noted that the focus on cooperation of students with other people reflects their motivation to communicate as a process when it is communication, interaction, and not the specific results of such activities that matter.

The students found a predominance of the average level of life aspirations, which can be explained by their mediocre self-confidence, insufficient ability to set life goals according to their own capabilities, as well as the average level of life achievements due to average and low assessment of their ability to manage their own lives. It has been shown that the global Covid-19 pandemic has contributed to the actualization of those needs that are limited or even impossible due to total lockdown. It was found that the motivational structure of students is dominated by high levels of all indicators of life orientation: livelihood, comfort, communication, and «work» orientation, which determine the motivational orientation of students to professional activities in the form of general and creative activity and social utility.

At the same time, the developmental motives of professional readiness for activity («working» orientation) of the studied students are higher in comparison with the motives of maintenance (general life orientation).

The strongest connection between the indicators of meaningful life orientations is found with the need for recognition, with the need for

self-expression and with the tendency to affiliation. The general life orientation of students depends mostly on life support and communication, and the «work» orientation — on general and creative activities.

Key words: meaningful life orientations, motivation for professional activity, motivational readiness for activity.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

УДК 364.62-057.36

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225427](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225427)

Волкова О. О.

аспірант кафедри диференціальної і спеціальної, психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: volkova1108@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5841-5880

**АНАЛІЗ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ
КОМБАТАНТАМ**

Внаслідок бойових дій, які зараз проходять на Сході нашої держави, все частіше відбувається психологічна та фізична травматизація комбатантів. У зв'язку з тим, що процеси їх адаптації та реабілітації відтерміновано в часі, ми можемо зіткнутися з іще більшою та глибшою психологічною травматизацією людей, які перенесли дуже високий рівень стресу і повернулися з зони бойових дій. Питання більш ретельного вивчення та поліпшення методів реабілітації комбатантів можливо віднести до актуальної проблеми сучасної України. На наш погляд, дослідження цієї проблеми має теоретичне і прикладне значення, для вирішення питань, пов'язаних із залежністю, депресією, та запобігання скоєння самогубств серед комбатантів. До розладів, потребуючих реабілітації, належать: інвалідність, алкоголізм, наркозалежність, втрата соціального статусу, роботи, житла, близьких людей, скоєння злочинів.

За результатами теоретичного аналізу визначено, що у сучасній психотерапевтичній практиці існують такі види психологічної допомоги: психодинамічна психотерапія, когнітивна терапія, клієнт-центрована терапія К. Роджерса, дельфінотерапія, поведінкова терапія, позитивна психотерапія, гештальт-терапія, групова психотерапія, сімейна посттравматична терапія, тілесно орієнтована терапія та арт-терапія. Використання дельфінотерапії для реабілітації комбатантів на сьогодні є доволі унікальним методом в Україні. У роботі представлено аналіз проблеми реабілітаційного потенціалу, надання психологічної, медичної допомоги комбатантам та доцільність застосування

дельфінотерапії у реабілітації людей після сильних стресів та психологічних травм. Обґрунтовано застосування як самостійних видів психологічної допомоги, так і їх поєднання. Все це буде сприяти нейтралізації травматичного матеріалу, повній переробці, усуненню віддалених наслідків стресогенних впливів у комбатантів, їх адаптації до суспільного життя та відновлення психічного здоров'я.

Ключові слова: реабілітаційний потенціал, комбатант, дельфінотерапія, стрес, психодинамічний підхід, психологічна травма.

Постановка проблеми. Внаслідок бойових дій, які зараз проходять на Сході нашої держави, все частіше відбувається психологічна та фізична травматизація осіб, які деякий час провели у зоні бойових дій. В зв'язку з тим, що процеси їх адаптації та реабілітації відтерміновані в часі, ми можемо зіткнутися з іще більшою та глибшою психологічною травматизацією людей, які перенесли дуже високий рівень стресу і повернулися з зони бойових дій. В нашій країні кількість самогубств серед військових офіційно не повідомляють. Питання більш ретельного вивчення та поліпшення методів реабілітації цих осіб можливо віднести до актуальної проблеми сучасної України. До сьогодні питанням вивчення особистості, патопсихології та різноманітних аспектів психологічної реабілітації займалися такі вчені: О. Лурія, Л. Виготський, М. Бронштейн, П. Анохін, К. Платонов, Л. Бурлачук, В. Блейхер, С. Морозов, Б. Зейгарник, М. Амосов, В. Скуміна, С. Балей, Л. Бобіна, В. Протопопов, Д. Елькін, С. Максименко. Основними критеріями психічного здоров'я, за визначенням Є. Калітєвської, є: по-перше, відсутність або наявність виражених форм психічних захворювань та пограничних нервово-психічних розладів; по-друге, гармонійність психічного розвитку та його відповідність віку; по-третє, рівень розвитку показників стану провідних соціально-професійно значущих психофізіологічних функцій та особливостей особистості, які зумовлюють ефективне виконання різноманітних професійних навчальних та звичайних побутових завдань у повсякденній діяльності. На думку В. Вернадського, особистість — це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що

являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ. Поняття «особистість» має у собі три складові: фізична, соціальна, духовна. Всі вони утворюють цілісну систему, і кожен з цих компонентів на різних етапах життя людини може набувати домінуюче значення [12].

Метою статті є аналіз реабілітаційного потенціала та сучасного досвіду надання медико-психологічної реабілітації комбатантам.

Результати дослідження. За результатами теоретичного аналізу визначено, що у сучасній психотерапевтичній практиці існують такі види психологічної допомоги: психодинамічна психотерапія, когнітивна терапія, клієнт-центрована терапія К. Роджерса, дельфінотерапія, поведінкова терапія, позитивна психотерапія, гештальт-терапія, групова психотерапія, сімейна посттравматична терапія, тілесно орієнтована терапія та арт-терапія. Науковці виділяють три основні психотерапевтичні напрями: психоаналітичний; біхевіористський; гуманістичний [4]. ВООЗ виділяє таку класифікацію методів підбору психотерапії залежно від захворювання: 1. При гострій істеричній симптоматиці переважна сугестія; 2. При вегетативних порушеннях — аутогенне тренування; 3. При життєвих труднощах-«розмовна» терапія; 4. При комплексних розладах з наявністю попереднього нахилу глибинно-психологічні методи; 5. При фобіях — поведінкова терапія; 6. При розладах, пов'язаних з сімейними проблемами, — сімейна психотерапія; 7. При характерологічних порушеннях — гештальт-терапія або психодрама [1].

З. Фрейд в 1915 році у праці «Вступ до психоаналізу» вперше згадує про психодинамічний підхід. У цьому підході працювали К. Юнг, А. Адлер, О. Ранк, Р. Салліван, К. Хорні, Е. Фромм. Під психодинамічною терапією розуміються різні форми терапії, що базуються на основних положеннях психоаналітичного учення, і відповідно акцентують увагу на впливі минулого негативного досвіду, який складається з психотравм, афектів, фантазій, вчинків, формуванні певної манери поведінки, яка придбала повторюваність і, таким чином, впливає на актуальне фізичне, соціальне і психічне благополуччя людини.

Ця психотерапія допомагає пацієнту зрозуміти свої труднощі і поступово пізнати особливості власної особистості [15].

Когнітивно-поведінкова терапія — достатньо ефективна у роботі з психічними розладами. Цей метод був включений до протоколів лікування більшості психічних розладів і є дієвим в лікуванні депресії, розладів харчування, тривожних розладів, посттравматичного стресового розладу, розладів особистості [5]. Його застосовують у різному віці, в індивідуальному, груповому та сімейному форматі. На основі порівнянь та досліджень ефективності терапії NICE з 2004 р. вважає КПТ ефективним при різних психологічних проблемах.

Клієнт-центрована терапія Роджерса будуються за принципом «людина — людина». Ефект психотерапії залежить не тільки від лікування, але і від особистісних якостей терапевта. Виникаюче одразу почуття симпатії або антипатії дуже часто відіграє вирішальну роль у результаті взаємодії клієнта та терапевта. Клієнт-центрована терапія Роджерса ефективно вирішує такі питання: психосоматичні розлади, професійні проблеми, проблеми у подружніх стосунках. Таким чином, основна увага в клієнт-центрованому підході концентрується не на проблемах людини, а на її Я, на самій людині. Головна мета клієнт-центрованої терапії Роджерса — це допомога в особистісному рості і розвитку, завдяки якому людина сама розв'язує свої проблеми.

В Україні дельфінотерапію почали застосовувати у 1980-х роках в Державному океанаріумі у м.Севастополі під керівництвом Л. Н. Лукіної. Дельфінотерапія являє собою неспецифічний засіб посилення захисних сил організму методом психосоматичного та соматопсихічного оздоровлення, психосоціальної реабілітації хворих. Дельфінотерапія дуже ефективна при знятті будь-яких сильних стресів і психологічних травм, наприклад, після катастроф і аварій. Доведено, що здатність дельфінів спрямовано випромінювати ультразвукові хвилі є важливою складовою в лікувальному процесі. Використання дельфінотерапії для реабілітації комбатантів на сьогодні є доволі унікальним методом в Україні, проте він вважається максимально ефективним у США. У 2005 році була розроблена єдина

міжнародна програма DAT (Dolphin Assisted Therapy), яка і до цього дня застосовується в лікуванні багатьох захворювань [9].

В основі поведінкової психотерапії лежить ідея, що симптоми деяких психічних розладів з'являються у результаті невірної сформованих навичок та звичок. Основна мета поведінкової психотерапії — це усунення небажаних форм поведінки і вироблення корисних для пацієнта навичок поведінки. Найбільш успішно ця психотерапія застосовується для лікування різноманітних фобій, поведінкових розладів та залежностей. Її успішно застосовують у роботі з тими пацієнтами, в стані яких можливо виділити якийсь певний симптом для терапевтичного втручання. Науково-теоретичною базою поведінкової психотерапії є біхевіоризм. Основною метою поведінкової терапії є цілеспрямована зміна поведінки пацієнта. Ефективна при тривалій алкогольної залежності, порушеннях прийому їжі, фобіях та інших розладах [5].

У позитивній психотерапії описано, що усі хвороби, конфлікти, стреси, або життєві негаразди пацієнта є даністю життя і це треба визнавати. Згідно з цією теорією кожна людина наділена здібностями, завдяки яким сама здатна знаходити рішення найскладніших проблем та втілювати їх у своє життя. Якщо існує проблема — то існує і її вирішення. Основними складовими методу позитивної психотерапії є: Positum-підхід, що базується на принципі надії стосовно конструктивної природи людини, її здібностей та можливостей вирішувати власні проблеми; психодинамічний диференційний аналіз змісту конфліктів, що базується на принципі гармонізації актуальних та базових здібностей «Знати» та «Любити»; 5-крокова стратегія психотерапевтичної допомоги на основі принципу консультування, у процесі якого клієнти вчать самі допомагати собі. Позитивна психотерапія є ресурсофокусованим методом, що системно поєднує у собі психодинамічний, когнітивний та поведінковий елементи.

Гештальт-терапія базується на таких положеннях: людина — є цілісна соціобіологічна істота. Людина і оточуюче середовище являють собою єдиний гештальт, який називають полем «організм та навколишнє середовище». Поведінка лю-

дини підпорядковується принципу формування і руйнування гештальтів. Здоровий організм людини функціонує на основі її саморегуляції. Гостра потреба виникає і починає займати домінуючу увагу організму — фігура проявляється із фону. Зближення з об'єктом і адекватна взаємодія з ним приводить до задоволення потреби — в цьому випадку гештальт завершується та руйнується. Базовим поняттям гештальт-терапії є контакт. Всі основні потреби людини можна задовольнити тільки в контакті з оточуючим світом. Актуальне для організму завжди відбувається в даний момент.

Групова психотерапія — це поєднання та використання різноманітних психотерапевтичних технік під час лікування групи пацієнтів. Майже усі психотерапевтичні напрями можна використовувати у груповій формі терапії. Ефективна в стаціонарних та амбулаторних умовах для лікування пацієнтів з неврозом, психозом, поведінковими розладами [4]. Поширення групова психотерапія здобула завдяки: прагненню включити в психотерапію більшу кількість пацієнтів; переконанню, що кращого терапевтичного ефекту можна досягти у групових взаємодіях; визнанню впливу соціально-динамічних чинників на поведінку людини. Достатньо ефективна групова психотерапія у роботі з пацієнтами, які не впевнені, чи зможуть спілкуватися з іншими, для делінквентних і параноїдних осіб, що швидше схильні довіряти таким самим, як вони, а не психотерапевту. Перевага групового підходу полягає в тому, що пацієнт може спілкуватися з різними людьми. З кожним із них може відбутися ідентифікація, та несвідомо можуть бути перенесені емоції та сподівання, що є суттю конфлікту пацієнта [3].

Системна сімейна терапія як підхід розвивалася разом з кібернетикою, і в цьому її суттєва відмінність від інших психотерапевтичних підходів. Ця форма терапії та її ефективність науково визнані в Німеччині. В Австрії та Швейцарії визнання відбулося вже в 1990-ті роки. Людина при цьому підході не є об'єктом впливу і клієнтом. Клієнтом є вся сім'я, сімейна система, саме вона є об'єктом психотерапії. На даний момент теорія знаходиться під сильним впливом біологічної теорії систем чилійських вчених Матурана та Варела, яка потім була розшире-

на і посилена за рахунок соціологічної теорії систем Ніколаса Лумана. Необхідно розповісти родичам військовослужбовців про клінічні ознаки посттравматичного стресового розладу, про їх переживання і почуття, про принципи поведінки родичів в даній ситуації. Обов'язково необхідно проінформувати їх про тривалість перебігу цього захворювання і про можливість «flashbacks»-ефекту. Дуже важливо дати цій людині виговоритися, особливо при моральній підтримці близької чи коханої людини [2].

Тілесно орієнтована психотерапія спрямована на вивчення тіла, усвідомлення клієнтом тілесних відчуттів на дослідження того, які потреби, бажання і відчуття проявляються в різних тілесних станах, та на навчання реалістичним способам вирішення проблем в цій області. Райх вважав, що механізми психологічного захисту і пов'язана з ними захисна поведінка сприяють формуванню «м'язової броні», що виражається в напрузі різних груп м'язів, обмеженому диханні і так далі. Протистояти психологічним захисним механізмам можна шляхом зміни тілесного стану і впливу на напружену область. Райх створив техніки зменшення хронічної напруги в кожній групі м'язів, коли за допомогою фізичних дій вивільняються завуальовані емоції і відчуття. В тілесно орієнтованій психотерапії акцент ставиться на знайомстві з тілом, що має на увазі розширення сфери усвідомлення індивідом глибоких організмичних відчуттів.

Арт-терапія — це напрямок психології, який допомагає клієнту усвідомити свій внутрішній стан шляхом створення ним візуального образу, метафор, символів або арт-терапевтичного продукту. Вона одночасно вирішує діагностичні та терапевтичні завдання. Використання різних типів фарб, кольорових олівців, крейди, альтернативних матеріалів, тіста, пластиліну, піску, кінетичного піску, кварцового кольорового піску, інших природних матеріалів — дають широкі можливості для терапевтичного процесу. Арт-терапія — дослівно лікування мистецтвом. Методи арт-терапії допомагають на підсвідомому рівні виявити, вивести з підсвідомості проблему, перевести її в поле свідомості, в фізичний світ, матеріалізувати на папері або піс-

ку. Далі вже за допомогою фахівця можна працювати з цією проблемою, вираженою в матеріальному світі, спеціальними методами і знайти шляхи вирішення цієї проблеми.

Слід зазначити, що реабілітаційний процес складається з таких реабілітаційних періодів як: реконвалесценція, реадптація та ресоціалізація [7]. Якщо ми розглянемо питання у методологічному аспекті, то ми знайдемо посилення про реабілітаційний потенціал у деяких видатних науковців. М. В. Коробов у своїй праці зі співавторами описує реабілітаційний потенціал як комплекс психологічних, соціально-психологічних та біологічних, характеристик людини, а також соціально-середовищних факторів, що дозволяють тією чи іншою мірою реалізувати його потенційні можливості. Взагалі виділяються вісім рівнів реабілітаційного потенціалу: біомедичний; психофізіологічний; особистісний; освітній; соціально-побутовий; професійний; соціальний; соціально-середовищної [13].

Науковці виділяють такі складові реабілітаційного потенціалу як: клініко-функціональна, психологічна, професійно-трудова, освітня та соціальна. Особистісна реакція може кваліфікуватися як адекватна, якщо: по-перше, поведінка хворого, його переживання і уявлення про хворобу відповідають отриманій від лікаря інформації про тяжкість захворювання і лікування, а також його можливі наслідки; по-друге, хворий дотримується режиму, виконує розпорядження лікаря; та по-третє, хворий в змозі контролювати свої емоції [14].

У результаті тривалої дії стресора, до якого організм пристосовувався, поступово у людини виснажуються запаси адаптаційної енергії, і це веде до перенапруження психіки, що є пусковим механізмом розвитку різноманітних психічних чи соматичних захворювань [6]. Під впливом стресу відбуваються виражені зміни в роботі практично усіх систем організму — нервової, ендокринної, імунної, системи кровотворення та кровообігу, травної системи та інших. Клінічні ознаки психічних розладів представлені у МКХ-11. Існують такі види патологічних особистісних реакцій на хворобу: фобічна; депресивна або тривожно-депресивна; іпохондрична або депресивно-іпохондрична; істерична та анозогностична. На реакцію хворого впли-

вають: характер діагнозу; зміна фізичної повноцінності і зовнішності; зміна стану в сім'ї, суспільстві; життєві обмеження, позбавлення, пов'язані з хворобою; необхідність лікуватись та операції. Але є і деякі протипоказання до проведення реабілітаційних заходів [10].

За даними ВООЗ на сьогодні 2,4 мільярда людей у світі мають такі порушення здоров'я, полегшенню яких може сприяти реабілітація. Виділяють чотири рівні реабілітації: невідкладна психологічна допомога, яка складається з первинної допомоги, скринінгу і за необхідності з кризового втручання; першого реабілітаційного рівня, який включає до себе психодіагностику, сприяння адаптації та реадаптацію комбатанта до нових умов у післявоєнному соціумі та психосоціальний супровід; другого реабілітаційного рівня, який складається з психодіагностики, психологічного консультування — індивідуального, групового або сімейного, та психологічного супроводу; третього реабілітаційного рівня, це психодіагностика та психотерапія — індивідуальна, групова чи сімейна; та останнього четвертого реабілітаційного рівня, а саме медико-психологічної допомоги [11].

Розглянемо стратегії взаємодії учасників реабілітаційного процесу. До них належать: 1. Директивні стратегії («батько», «брат»), що забезпечує чітке інструктування стосовно дій потерпілого і чітку регламентацію його подальшого психологічного відновлення. 2. Демократичні стратегії («брат», «сестра») лежать в основі принципу взаємодопомоги «на рівних позиціях один до одного» і передбачають демократичну комунікацію та взаємодію з психологом, соціальним працівником або медпрацівником. 3. Авторитарні стратегії («батько», «мати») та директивні («батько», «брат») дозволяють за рахунок знань, умінь та професійних навичок консультанта в короткий термін отримати позитивні результати у подоланні психологічних проблем ветерана, обумовлених його запитом. 4. Авторитарні стратегії («батько», «мати») стосуються взаємодії з медичним персоналом, а також усі типи стратегій залежно від психотерапевтичного підходу, в якому надається психологічна допомога. У реабілітаційних заходах використовуються всі ці типи стратегій залежно від психотерапевтичного підходу [1].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проаналізувавши вищесказане, ми можемо виділити 3 ступеня реабілітаційного потенціалу ресоціалізації: високий, середній та низький. Дельфінотерапія є доволі ефективним методом у лікуванні ряду психоневрологічних захворювань у хворих різного віку з урахуванням інтересів як пацієнта, так і тварин [9]. Тому вважаємо доцільним запровадити цей метод у реабілітації комбатантів. Проаналізувавши існуючі методи, ми прийшли до висновку, що найбільш ефективна у роботі з комбатантами може бути психодинамічна психотерапія, її поєднання з біхевіористським методом та групова психотерапія. За результатами теоретичного аналізу наукових публікацій основними видами реабілітації на сьогодні вважають: медичну, професійну та соціальну. Аналізуючи викладене, ми бачимо, що сучасний стан нашого суспільства пов'язаний із комплексом різноманітних факторів політичного, економічного, демографічного та духовного характеру. Все це дуже негативно позначається на людях, і як результат, досить часто наші громадяни не можуть самостійно впоратися з проблемами, в яких вони опинилися. Перспективами подальших досліджень має бути вивчення специфіки психологічного реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів особистості комбатантів задля подальшої розробки реабілітаційних програм, спрямованих на поліпшення якості їх життя.

Список використаних джерел

1. Агаев Н. А., Кокун О. М., Пішко І. О. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.
2. Бабова К. Д., Пінчук І. Я., Стеблюк В. В. Реабілітація постраждалих в умовах надзвичайних ситуацій та бойових дій. Посттравматичний стресовий розлад. Одеса, 2015. 240 с.
3. Воронова В. І., Шевченко В. Є., Коршевнік Д. О. та ін. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов: методичні рекомендації. К.: Національний університет фізичного виховання і спорту України. К., 2003. — 145 с.
4. Гридковець Л. М., Вашека Т. В. Психологічне консультування: посібник. Київ: Літера, 2015. 207 с.

5. Кін Т. М., Фрідман М. Дж. Ефективна терапія посттравматичного стресового розладу / під ред. Фоа Едни Б. Москва: Когито-Центр, 2005. 467с.
6. Зейгарник Б. В. Психологія особистості: норма і патологія. Воронеж, 1998. 352 с.
7. Коробов М. В., Шеломанова Т. Н. Організація професійної підготовки фахівців з реабілітації в установах державної служби медико-соціальної експертизи. *Проблеми реабілітації*. Москва, 2000. № 1.
8. Міністерство охорони здоров'я, Наказ «Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності» від 07.04.2004 № 183. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TM021568>
9. Міністерство охорони здоров'я. Інформаційний лист про проведення дельфінотерапії у дітей та підлітків. № 33–2010.
10. Про затвердження Положення про індивідуальну програму реабілітації інвалідів: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 № 757. *Офіційний вісник України*. 2007. № 39. Ст. 1547.
11. Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військово-службовців Збройних Сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин: Наказ Міністерства оборони України від 09.12.2015 № 702 / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16/card2#Card>
12. Протопопов В. П. Мета і завдання, виконанню яких я присвятив своє життя. Вибрані праці. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 576 с.
13. Реабілітаційний потенціал / Міністерство охорони здоров'я. Наказ «Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності» від 05.09.2011 № 561. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM043108.html
14. Сокрута В. М. Фізична, реабілітаційна та спортивна медицина: підручник для студентів і лікарів. Краматорськ: Каштан, 2019. 480 с.
15. Фрейд З. Введення в психоаналіз. Москва: ЗБЕРІГАЧ, 2007. 640 с.

REFERENCES

1. Agayev N. A., Kokun O. M., I. O. Pishko I. O. (2016) Zbirnyk metodyk dlia diahnostryky nehatyvnykh psykhychnykh staniv viiskovosluzhbovtziv. [Collection of methods for diagnosing negative mental states of servicemen]. Kyiv: Metodychnyi posibnyk [in Ukrainian].
2. Babova K. D., Pinchuk I. Y., Steblyuk V. V. (2003) Reabilitatsiia postrazhdalyykh v umovakh nadzvychaynykh sytuatsii ta boiovykh dii. [Posttraumatychnyi stresovyi rozlad. Rehabilitation of victims in emergencies and hostilities. Post-traumatic stress disorder]. Odessa [in Ukrainian].
3. Voronova V. I., Shevchenko V. E., Korshevnyuk D. O., Baibayev D. S., Kravchenko B. V., Galkin S. A., Malko I. V. (2003) Psykholohichne suprovodzhennia viiskovosluzhbovtziv v diialnosti za ekstremalnykh umov. Natsionalnyi universytet fizychnoho vykhovannia i sportu Ukrainy. [Psychological support of servicemen in extreme activities conditions. National University of Physical Education and Sport of Ukraine]. Kyiv: metodychni rekomendatsii [in Ukrainian].

4. Gridkovets L. M., Vasheka T. V. (2015) Psykholohichne konsultuvannia. [Psychological counseling]. Kyiv: Litera, Posibnyk [in Ukrainian].
5. Kine Terence M., Friedman Matthew J. (2005) Effektivnaia terapiya posttravmatycheskoho stressovoho rasstroistva. [Effective therapy of post-traumatic stress disorder]. Ed. Foa E. B. Moscow «Kogito-Center» [in Russian].
6. Zeigarnik B. V. (1998) Psykholohyia lychnosty: norma y patolohyia. [Psychology of personality: norm and pathology]. Voronezh [in Russian].
7. Korobov M. V., Shelomanova T. N. (2000) Orhanyzatsyia professyonalnoi podhotovky spetsyalystov po reabylytatsyy v uchrezhdeniyakh hosudarstvennoi sluzhbi medyko-sotsyalnoi ekspertyzy. [Organization of professional training of rehabilitation specialists in institutions of the state service of medical and social examination]. Moscow: Problemi reabylytatsyy [in Russian].
8. Sait Ministerstva okhorony zdorovia. Nakaz «Pro zatverdzhennia Instruksii pro vstanovlennia hrup invalidnosti. [Ministry of Health, Order. On approval of the Instruction on the establishment of disability groups]. Kyiv Retrieved from URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TM021568> [in Ukrainian].
9. Ministerstvo okhorony zdorovia. (2010) Informatsiinyi lyst pro provedennia delfinoterapii u ditei ta pidlitkiv. [Ministry of Health — Information letter on dolphin therapy for children and adolescents]. Kyiv [in Ukrainian].
10. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2007) Pro zatverdzhennia Polozhennia pro individualnu prohramu reabilitatsii invalidiv. [On approval of the Regulations on the individual rehabilitation program for the disabled. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Official Gazette of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
11. Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. (2015) Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psykholohichnu reabilitatsiiu viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy, yaki braly uchast v antyterrorystychnii operatsii, pid chas vidnovlennia boiezdatnosti viiskovykh chastyn. [On approval of the Regulation on psychological rehabilitation of servicemen of the Armed Forces of Ukraine who took part in the anti-terrorist operation during the restoration of military units] Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16/card2#Card>. Kyiv [in Ukrainian].
12. Protopopov V. P. (1961) Tsel y zadachy, vypolnenye kotorykh ya posviatyl svoju zhyzn. [The purpose and tasks, the implementation of which I dedicated my life]. URSR: Yzbrannyye Trudy [in Russian].
13. Ministerstvo okhorony zdorovia. (2011) Reabilitatsiinyi potentsial. Nakaz Pro zatverdzhennia Instruksii pro vstanovlennia hrup invalidnosti. [Rehabilitation potential. Ministry of Health, Order «On approval of the Instruction on the establishment of disability groups] Regime of access to the resource URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/TM043108.html. Kyiv [in Ukrainian].
14. Sokruta V. M. (2019) Fizychna, reabilitatsiina ta sportyvna medytsyna. [Physical, rehabilitation and sports medicine]. Kramatorsk: Pidruchnyk dlia studentiv i likariv. Kashtan [in Ukrainian].
15. Freud Z. (2007) Vvedenye v psykhoanalyz. [Introduction to psychoanalysis]. Moscow: ZBERIGACH [in Russian].

Волкова Е. О.

аспирант кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

АНАЛИЗ РЕАБИЛИТАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА И ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ КОМБАТАНТАМ

В результате боевых действий, которые сейчас проходят на Востоке нашего государства, все чаще происходит психологическая и физическая травматизация комбатантов. В связи с тем, что процессы их адаптации и реабилитации отсрочены во времени, мы можем столкнуться с более глубокой психологической травматизацией людей, перенесших очень высокий уровень стресса и вернувшихся из зоны боевых действий. Вопросы относительно более тщательного изучения и улучшения методов реабилитации комбатантов можно отнести к достаточно актуальной проблеме современной Украины. На наш взгляд, исследование этой проблемы имеет теоретическое и практическое значение, для решения вопросов, связанных с зависимостью, депрессией, и предотвращения совершения самоубийств среди комбатантов. К расстройствам, нуждающимся в реабилитации, относят: инвалидность, алкоголизм, наркозависимость, потерю социального статуса, работы, жилья, близких людей, совершение преступлений. По результатам теоретического анализа выявлено, что в современной психотерапевтической практике существуют такие виды психологической помощи: психодинамическая психотерапия, когнитивная терапия, клиент-центрированная терапия К. Роджерса, дельфинотерапия, поведенческая терапия, позитивная психотерапия, гештальт-терапия, групповая психотерапия, семейная посттравматическая терапия, телесно ориентированная терапия и арт-терапия. Использование дельфинотерапии для реабилитации комбатантов сегодня является довольно уникальным методом в Украине. Однако этот метод считается максимально эффективным в США. В работе представлен анализ проблемы реабилитационного потенциала и оказания психологической, медицинской помощи комбатантам и целесообразности применения дельфинотерапии в реабилитации. Научно доказано применение самостоятельных видов психологической помощи, а также их сочетания. Все это будет способствовать нейтрализации травматического материала, полной переработке, устранению отдаленных последствий стрессогенных воздействий у комбатантов, их адаптации к социальной жизни и восстановлению их психического здоровья.

Ключевые слова: реабилитационный потенциал, комбатант, дельфинотерапия, стресс, психодинамический подход, психологическая травма.

Volkova O. O.

PhD student of the Department of Differential and Special Psychology, Odessa I. I. Mechnikov national university

ANALYSIS OF REHABILITATION POTENTIAL AND PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL CARE FOR COMBATANTS

As a result of the hostilities that are now taking place in the East of our country, the psychological and physical trauma of the combatants is increasingly being seen. Due to the fact that the processes of their adaptation and rehabilitation are delayed in time, we can get stuck with even greater and deeper psychological traumatization of people who have undergone a very high level of stress and returned from the combat zone. Questions regarding a more thorough study and improvement of methods for the rehabilitation of combatants can be attributed to a rather urgent problem of modern Ukraine. We consider it important to draw the attention of scientists and practitioners to the analysis of the rehabilitation potential and finding an effective combination of approaches and methods in the provision of psychological assistance and rehabilitation measures with combatants who have undergone the remote consequences of stressful influences. The use of dolphin therapy for the rehabilitation of combatants today is a rather unique method in Ukraine. Among the disorders that cause the need for rehabilitation, scientists include: disability, alcoholism, drug addiction, loss of social status, work, housing, loved ones, crime. All this has a very negative effect on people, and as a result, quite often our citizens cannot cope alone with the problems in which they find themselves for objective or subjective reasons. Summing up, we came to the conclusion that Ukrainian society needs qualified rehabilitation activities of highly qualified specialists, which are carried out in special rehabilitation centers.

Key words: Rehabilitation potential, combatant, dolphin therapy, stress, psychodynamic approach, psychological trauma.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2020

УДК 159.99

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225428](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225428)

Єлесіна М. О.

аспірантка кафедри практичної та клінічної психології,
старший викладач кафедри соціальних теорій
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: melesina25@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5662-9789

**ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ
ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
ОСОБИСТОСТІ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті представлено огляд проблематики впливу індивідуально-типологічних особливостей особистості на ефективність діяльності. Сформовано актуальність дослідження. Розглянуто важливі складові та визначення основних положень. Проаналізовано та розкрито базисні погляди і положення дослідників щодо визначених понять. Зазначено співвідношення понять «індивідуально-типологічні особливості», «темперамент», «характер», «здібності», а також «ефективність діяльності». Підкреслено визначення індивідуального стилю діяльності. Визначено значимість і необхідність подальшого емпіричного дослідження обраної проблеми.

Ключові слова: індивідуально-типологічні особливості, темперамент, характер, здібності, ефективність діяльності.

Постановка проблеми. Останніми роками перед суспільством гостро стоїть проблема ефективності діяльності людини з урахуванням її індивідуально-типологічних особливостей, які знаходять своє відображення в темпераменті, характері, здібностях, а також у вікових і статевих особливостях. Актуальність дослідження обумовлена розвитком сучасного темпу і ритму життя та значною динамікою інформаційних технологій, завдяки чому умови людської діяльності повинні видозмінюватися, внаслідок чого існує вплив на ефективність особистості. Вивчення ефективності діяльності та її особливостей

у професійній сфері, а також чинників, що детермінують її, допоможе краще зрозуміти причини, що лежать в основі формування поняття. У поведінковому спілкуванні можна і потрібно передбачити особливості реакції осіб з різним типом темпераменту і адекватно на них реагувати з метою знайти і налагодити контакт, побудувати конструктивні відносини і уникнути конфліктів з людиною.

Н. А. Лаврова, аналізуючи вплив особистісних особливостей на ефективність та успішність професійної діяльності в системі «людина — людина», вказує, що суб'єкт трудової діяльності як особистість характеризується певною специфічною сукупністю стійкості особистісних утворень. У вітчизняній і зарубіжній психології зріс інтерес до дослідження професійних і особистісних якостей фахівців різних професій. М. В. Молоканов, І. Г. Сизова, Е. В. Юдіна відзначають залежність між особистісними якостями фахівця й ефективністю в професійній діяльності. У своєму дослідженні Е. В. Юдіна звертає увагу на те, що саме особистісні якості визначають модель особистості ефективного спеціаліста, яка становить успішність діяльності у роботі. Е. М. Псядло зазначає, що темперамент знаходить свій прояв у різних сферах діяльності, і окреслює різноманітні поведінкові акти, створюючи той чи інший індивідуально-типологічний стиль особистості.

Мета статті — аналіз існуючих робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників, спрямованих на вивчення ефективності особистості, також визначення і складові таких індивідуально-типологічних особливостей як темперамент, характер і здібності, а також перспектив подальших досліджень.

Викладення основного матеріалу. Проблема, яку зазначено в статті, цікавить людство довгий час. Інтерес до неї пов'язаний з очевидністю індивідуальних відмінностей між людьми. Психіка кожної людини унікальна. Її неповторність пов'язана як з особливостями біологічної та фізіологічної будови і розвитку організму, так і з єдиною в своєму роді композицією соціальних зв'язків і контактів.

Спираючись на роботи сучасних вітчизняних авторів, можна зазначити, що індивідуально-типологічні особливості є своє-

рідними властивостями психічної активності особистості, які виражаються в темпераменті. Вони утворюються в результаті системного узагальнення індивідуальних біологічних і соціально набутих властивостей, залучених у функціонування системи поведінки людини, а також її діяльності і спілкування. Вважається, що темперамент позначає динамічні і змістовні аспекти поведінки.

До біологічно обумовлених підструктур особистості належить, перш за все, темперамент. Коли говорять про темперамент, то мають на увазі багато психічних розходжень між людьми — розходження за глибиною, інтенсивністю, емоційною вразливістю та стійкістю, темпом, енергійністю дій і іншими динамічними, індивідуально-стійкими особливостями психічного життя, поведінки і діяльності. Проте темперамент і сьогодні залишається багато в чому спірною і невирішеною проблемою [10].

Однак при всій різноманітності підходів до проблеми вчені і практики визнають, що темперамент — біологічний фундамент, на якому формується особистість як соціальна істота. Темперамент відбиває динамічні аспекти поведінки, переважно вродженого характеру, тому властивості темпераменту найбільш стійкі і постійні в порівнянні з іншими психічними особливостями людини. Найбільш специфічна особливість темпераменту полягає в тому, що різні властивості темпераменту даної людини не випадково поєднуються одна з одною, а закономірно пов'язані між собою, утворюючи певну організацію [15].

Слід зазначити, що немає кращих і гірших темпераментів — кожен з них має свої позитивні сторони, і тому головні зусилля повинні бути спрямовані не на його виправлення, а на розумне використання в конкретній діяльності його основних переваг. Дослідники здавна робили спроби виділити типові особливості психічного складу різних людей, намагаючись звести все їх різноманіття до малого числа узагальнених портретів. Такі узагальнені портрети з глибокої давнини називали типами темпераментів. Такого роду типології були практично корисними, тому що з їх допомогою можна було передбачати поведінку людей з певним темпераментом у конкретних життєвих ситуаціях [9].

Інтерес до актуальної проблеми виник більше двох з половиною тисяч років тому. Так, про природу темпераменту висловлювалися різні точки зору, починаючи з Гіппократа і Галена, які виділили 4 типи темпераменту (ці типи практично незмінно дійшли до наших днів та активно використовуються в дослідженнях сучасних психологів); Е. Кречмер пов'язував природу темпераменту з хімічним складом крові, його теорію підтримали У. Мак-Дауголл і Т. Фурукова; А. Галлер ввів поняття збудливості і чутливості, а його учень Г. Врісберг пов'язав темперамент з особливостями нервової системи; І. П. Павлов експериментально підтвердив теорію про фізіологічну основу темпераменту; К. Сігов пов'язав відмінність темпераментних особливостей зі статурою, а В. Вундт з силою і швидкістю зміни емоцій [14].

Розквіт вивчення цієї проблеми відбувся у ХХ ст., після того, як І. П. Павлов обрав вектор дослідження на вивчення властивостей і типу нервової системи та зіставив їх з типологією, запропонованою Гіппократом. Він теоретично обґрунтував і експериментально підтвердив взаємозв'язок темпераменту і динамічних властивостей центральної нервової системи. Ним було виділено три основні властивості нервової системи: сила (збудження — гальмування), врівноваженість і рухливість нервових процесів.

Б. М. Теплов сформулював припущення про те, що темперамент визначається властивостями нервової системи. Він запропонував трьохфакторну структуру темпераменту, яка складається з таких компонентів: емоційна збудливість; вираження емоцій; загальна швидкість рухів. При цьому автор відзначав, що достатні підстави для синтезу наявного знання про психодинамічні і нейродинамічні характеристики темпераменту ще не визначені і попереджав про можливість помилкового отождолення психологічних характеристик і властивостей нервової системи у визначенні темпераменту.

В. Д. Небиліцин, а пізніше його учень В. М. Русалов (1985) у результаті досліджень виокремили дві підструктури: загальну активність і емоційність. Перша являє собою компонент більш високоорганізованої структури — інтелекту, а друга — компонент характеру. Як зазначає Мерлін, темперамент не може

вивчатися лише як генотипічне явище. Він є засобом, яким можна керувати, і таким, який до певних меж можна компенсувати. Концепцію В. С. Мерліна відносять до психологічних теорій темпераменту. Тож, резюмуючи, можна сказати, що темперамент є окремим рівнем у загальній системі інтегральної індивідуальності [13].

Немалий внесок у вивчення цього питання внесли роботи таких сучасних дослідників, як Л. М. Собчик, Е. М. Мастюкова, Н. В. Черепкова та ін. З досліджень Л. М. Собчик випливає, що вже з перших днів існування дитини можна говорити про темперамент, який проявляється темпом психічних процесів, їх емоційним забарвленням і спрямованістю активності переважно на оточення або всередину себе. На самих ранніх етапах розвитку можна відзначити швидкість або повільність дій, самостійність або невпевненість у прийнятті рішень, переважання смішливості або плаксивості, товариськість або замкнутість. Ці ранні і дуже міцні прояви зазвичай зараховуються до темпераменту людини, пов'язаного з її конституціональними особливостями, тобто тими властивостям психіки людини, які проявляються на базі вроджених, переданих у спадок, біологічних властивостей індивіда. Таким чином, базові властивості особистості виростають з біологічних умов і проявляються на перших етапах тим, що зазвичай називають темпераментом. Тож, резюмуючи, можна сказати, що темперамент є окремим рівнем у загальній системі інтегральної індивідуальності [7].

Як зазначає Е. М. Псядло, темперамент знаходить свій прояв у різних сферах діяльності й окреслює різноманітні поведінкові акти, створюючи той чи інший індивідуально-типологічний стиль. Однак слід вказати на такий факт: люди з різними типами темпераменту зовсім по-різному включаються в конкретні види діяльності. Саме у спільній діяльності вплив темпераменту є більш чітким і значущим, а також знаходить своє відображення в ефективності та надійності [11].

Характер нерідко порівнюють з темпераментом, а в деяких випадках розглядають ці поняття як тотожні. Темперамент має суттєвий вплив на формування характеру і поведінки людини, іноді визначає її вчинки та загалом індивідуальність, тому пов-

ністю відокремити темперамент від особистості не можна. Він виступає ніби сполучною ланкою між організмом, особистістю і пізнавальними процесами [17]. У світовій психологічній науці існують чотири точки зору на співвідношення між собою цих двох понять: ототожнення характеру і темпераменту (Е. Кречмер, А. Ружицький); протиставлення характеру і темпераменту, підкреслення антагонізму між ними (П. Вікторов, В. Віреніус); визнання темпераменту елементом характеру, його ядром, незмінною частиною (С. Рубінштейн, С. Городецький); визнання темпераменту природною основою характеру (Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьєв).

З огляду наукового простору, всі ці чотири положення не позбавлені підстави. Загальною і для характеру, і для темпераменту є залежність від фізіологічних особливостей людини, в тому числі і від вроджених факторів. Темперамент істотно тісніше пов'язаний з властивостями нервової системи, але й на формування характеру ці особливості теж впливають, хоча б за рахунок впливу темпераменту [1].

Фізіологічною основою характеру є сплав рис типу вищої нервової діяльності і складних стійких систем тимчасових зв'язків, вироблених в результаті індивідуального життєвого досвіду. Риси характеру виникають тоді, коли темперамент вже досить розвинений. Вже з цієї причини ототожнювати характер і темперамент не варто. З іншого боку, зрозуміло, що саме темперамент позначається на формуванні характеру, а не навпаки [16].

Темперамент визначає в характері такі риси як: врівноваженість, пристосовність, поведінкова рухливість або інертність, ставлення до нового, працьовитість. Однак темперамент не визначає характер повною мірою. У людей з однаковими властивостями темпераменту може бути абсолютно різний характер. Особливості темпераменту лише можуть сприяти або протидіяти формуванню тих чи інших рис характеру. Властивості темпераменту іноді можуть деякою мірою навіть приходити в протиріччя з характером. Наприклад, люди з сильною нервовою системою можуть бути ледачими, а зі слабкою, навпаки, працьовитими.

В особистості зі сформованим характером темперамент перестав бути самостійною формою прояву, а стає його динамічною стороною, полягаючи в певній емоційній спрямованості властивостей характеру, певній швидкості перебігу психічних процесів і проявів особистості, певній характеристиці виразних рухів і дій особистості [4].

Характер формується, розвивається і змінюється протягом всього життя людини, має незліченну кількість зв'язків, пов'язаних з соціальним середовищем, відносинами з цим середовищем. Разом з цим слід сказати, що темперамент — це швидше індивідуальні властивості людської психіки, якими визначається психічна діяльність особистості. Так, під темпераментом мається на увазі сукупність вроджених властивостей людини, а під характером — узагальнення набутих протягом життя якостей [2].

Можна спостерігати, що при рівних зовнішніх умовах різні люди з неоднаковим ступенем ефективності набувають знання, вміння та навички. Там, де одна людина все схоплює на льоту, інша витрачає багато часу і сил. Один досягає вищого рівня майстерності, а інший при всьому своєму намаганні — лише певного середнього рівня. Є деякі види діяльності, наприклад, мистецтво, наука, спорт, в яких успіху може досягти тільки людина з певними здібностями. Таким чином, можна зазначити, що здібностями є психічна властивість особистості, що відбиває прояви таких її особливостей, які дозволяють успішно займатися і опановувати одним або декількома видами діяльності [19].

Здібності, знання, вміння і навички взаємопов'язані, але не тотожні. стосовно знань, умінь і навичок, майстерності здатності людини виступають як можливість з тим або іншим ступенем швидкості та ефективності їх здобувати й поглиблювати. Здібності виявляються не в знаннях, уміннях і навичках, а в динаміці їх придбання та розвитку, швидкості, легкості і міцності оволодіння майстерністю і вдосконаленні її. Слід зазначити, що здібності — це можливість, а той чи інший рівень майстерності в конкретній справі — це діяльність [12].

Проблема полягає в тому, що здібності людини виявляються лише в діяльності, при цьому лише в тій, яка не може здійсню-

ватися без відповідних здібностей. Якщо яка-небудь якість або сукупність якостей особистості відповідає вимогам діяльності або формується під впливом цих вимог, то це дає підставу розглядати цю індивідуально-психологічну особливість особистості як здатність.

Вивчаючи конкретно-психологічну характеристику різних здібностей, ми можемо виділити загальні якості, які відповідають вимогам не однієї, а багатьох видів діяльності, і спеціальні якості, що відповідають більш вузькому колу вимог даної діяльності. У структурі здібностей деяких індивідів ці загальні якості можуть бути винятково яскраво виражені, що дає можливість говорити про наявність у людей різнобічних здібностей, про загальні здібності до широкого спектра різних здібностей, спеціальностей, занять [6].

Перш ніж розглядати ефективність діяльності, слід підкреслити, що будь-яка діяльність характеризується певним стилем. Поняття стилю діяльності містить обумовлену типологічними особливостями стійку систему способів, яка складається у людини, що прагне до найкращого здійснення певної діяльності. Це відображається в індивідуально-своєрідній системі психологічних засобів, до яких свідомо чи стихійно вдається людина з метою найкращого зрівноважування своєї індивідуальності з предметними зовнішніми умовами діяльності.

Індивідуальний стиль діяльності людини за своїми динамічними особливостями зазвичай відповідає її темпераменту. Але така відповідність спостерігається не завжди. Між динамічними особливостями темпераменту та індивідуальним стилем діяльності можуть існувати певні розбіжності. Наприклад, будучи флегматиком, людина може бути вимушена займатися діяльністю, виконання якої вимагає від неї прояву динамічних особливостей, властивих сангвініку. Буває і навпаки, сангвінік, займаючись чимось, змушений вести себе як флегматик. У цих випадках людина, виконуючи відповідну роботу, буде відчувати себе напружено і незатишно та швидше за все буде втомлюватися, допускати в роботі чимало помилок. Якщо темперамент і індивідуальний стиль діяльності людини відповідають один одному, то можна припустити, що людина в роботі

відчуває себе досить комфортно, отримує від неї задоволення і демонструє підвищену працездатність [3].

Згідно з С. Л. Рубінштейном, трудова діяльність є основним, історично первинним видом людської діяльності, а В. М. Дружинін працю визначає як доцільну діяльність з перетворення навколишнього світу для задоволення потреб людини. Праця повинна сприяти розвитку особистості людини, приносити їй радість і задоволення від досягнутих результатів. Як підкреслює А. К. Маркова, професіоналізм може бути описаний через співвідношення мотиваційної та операційної сфер, і відображатися як у високих результатах діяльності, так і у станах людини. Тому виділяють дві групи критеріїв ефективності: 1) зовнішні (об'єктивні) критерії, які орієнтовані на оцінку результативності виконання професійного завдання; 2) внутрішні, психологічні критерії оцінки діяльності.

Розширенню поняття ефективність на інші сфери діяльності сприяла праксеологія. Т. Котарбінський, який вважається засновником праксеології як області наукових досліджень, визначив її як загальну теорію ефективної організації діяльності. Про прийоми ефективних дій замислювалися завжди, але до ХІХ ст. не було дисципліни, яка займалася б цією проблематикою систематично. Епізодично умови ефективності зазначалися в етичних, методологічних, економічних творах, а також були представлені у вигляді афоризмів або прислів'їв.

Ключовою ідеєю праксеології є позиція, яку Котарбінський визначав терміном «практичний реалізм», тобто такою позицією, що враховує реальність при виконанні певних чи взагалі будь-яких дій. Подальший розвиток це поняття набуло в роботах Я. Зеленецького. Він розглядав ефективність, вигідність і економічність як основні критерії «вправної» діяльності. Цей автор ототожнює ефективність і доцільність. А також вводить міру ефективності як відношення сумарної цінності фактичних результатів діяльності до очікуваної сумарної цінності відповідних цілей. Він визначає ефективність не просто як відношення між результатом і метою, а як відношення, опосередковане цінностями, але він не зводить їх виключно до матеріальних цінностей [8].

В. А. Чікер розглядала поняття «ефективність» праці більш широко в порівнянні з продуктивністю. Зазначила його як всеосяжне, яке включає максимальну кількість оцінок, виходячи з широти і різноманітності результативності праці; поняття ж «продуктивності» для неї є більш особливим і відображає лише певні аспекти цієї праці. Досліджуючи зв'язок інтелектуальних особливостей особистості з ефективністю діяльності інженерів, вона внесла пропозицію визначати ефективність як комплексну характеристику професійної діяльності, виражену в кількісно-якісних показниках, а також детерміновану інтегральними властивостями людини як особистості.

Поняття ефективності застосовується для оцінки успішності професійної діяльності. А. К. Маркова до оцінки ефективності праці, поряд з іншими об'єктивними показниками, відносить якість і надійність. Фахівці в галузі ергономіки та інженерної психології, такі як А. О. Крилов і Г. В. Суходольський, підкреслюють, що підвищення ефективності людино-технічних систем неможливе без забезпечення високої працездатності та надійності оператора [5].

Розглядаючи поняття діяльності та підходи до її вивчення, Г. В. Суходольський та А. К. Маркова пропонують розрізняти об'єктивні та суб'єктивні результати праці. До об'єктивних вони відносять: продуктивність (кількість продукції, виробленої в одиницю часу); трудомісткість (час, який був витрачений на одиницю продукції); якість (відповідність продукції вимогам технології); надійність та інше. До суб'єктивних (психологічних, особистісних) показників праці відносять: зацікавленість людини у праці; задоволеність працею; соціальний статус (формальний та неформальний), який був досягнутий людиною в праці; самооцінку; психологічну ціну праці (величину психологічних і фізіологічних зусиль); міру напруженості психічних функцій і процесів, що забезпечує досягнення потрібного результату.

В. Д. Шадриков, який реалізував функціональний підхід до діяльності, висунув формулу нормативних способів соціальної діяльності, що відповідають характеристичі діяльності як праці, параметрами якої є продуктивність, якість та надійність.

Вплив на успішну ефективність діяльності особистості здійснюється через певну парадигму, що розвивається в залежності від численних аспектів особистості, поєднання її рис і особливостей. Прояв ефективності в професійній діяльності — це, перш за все, наявність спеціальних навичок і знань, що характеризують фахівця, чий розвиток протікає в рамках певної діяльності [18]. Саме тому індивідуально-типологічні особливості особистості безпосередньо впливають на успішність діяльності, адже без них неможливо засвоєння знань і досягнення ефективності праці. Тобто діяльність людини визначається особистісними якостями, які сприяють вдалому старту і високим досягненням. Крім того, велику роль відіграють професійне й особистісне самовизначення як самостійний вибір і реалізація професійних перспектив, які передбачають конкретну діяльність, що визначається умовами праці та специфікою виробничих відносин.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Визначено та розкрито сутність основних складових індивідуально-типологічних особливостей та їх вплив на ефективність діяльності. Резюмуючи вищевикладене та аналізуючи праці видатних дослідників, можна визначити, що ефективність особистості в професійній діяльності багато в чому детермінована відповідністю її індивідуально-типологічних особливостей, що виявляються в темпераменті, характері, здібностях, вимогах професії. Ці особистісні індивідуально-типологічні особливості знаходять своє відображення в ефективності діяльності та впливають на професійне самовизначення і професійний розвиток, інтеграцію в професійне середовище, професійну самореалізацію людини.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямку є проведення емпіричного дослідження впливу індивідуально-типологічних особливостей на ефективність діяльності.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.

2. Батаршев А. В. Диагностика темперамента и характера / А. В. Батаршев. — 2-е изд. — 2007. — Серия: Практическая психология.
3. Белоус В. В. Функциональная роль типа темперамента в индивидуальной и совместной деятельности людей // Вопр. психол. — 1984. — № 4. — С. 102–107.
4. Богословский В. В. Общая психология: учебное пособие. — М.: Просвещение, 2010. — 284 с.
5. Дружилов С. А. эффективность деятельности и индивидуальный ресурс профессионального развития // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2014. — № 4. — С. 161–164.
6. Дудин С. И. О связи темперамента с общими способностями // Психол. журн. — 1994. — Т. 15, № 2. — С. 165–170.
7. Ильин Е. П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности. — СПб: Питер, 2008. — 432 с.
8. Климов Е. А. Психология профессионала: Избранные психологические труды. — М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 456 с.
9. Обозов Н. Н. Типы личности, темперамент и характер: методическое пособие. — СПб., 1998.
10. Психология индивидуальных различий / под ред. Ю. Б. Гмппенрейтер, В. Я. Романова. — М.: ЧеРо, 2000. — 776 с.
11. Псядло Э. М. Темперамент и характер в истории медицины и психологии / Е. М. Псядло. — 3-е изд., дополненное. — Одесса: ВМВ, 2012. — 320 с.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб: Питер, 2000 — 712 с.
13. Семиченко В. А. Психология: Темперамент. — К.: Форміка, 2001. — 168 с.
14. Burt C. The analysis of temperament / Brit. // J. of medical psychology. — 1937. — V. 17. — P. 158–188
15. Eysenck H. J. The structure of human personality. — London, 1971.
16. Farley F. H. The big T in personality // Psychology Today. — 1986. — № 5. — P. 44–52.
17. Fehr E., Fischbacher U. Social Norms and Human Cooperation // Trends in Cognitive Sciences. — 2004. — 8. — P. 185–190.
18. Jung C. J. Psychological Types // The Collected Works of G. G. Jung. — N. Y. : Princeton University Press, 1971. — V. 6.
19. Reynolds K. J., Subasic E., Tindall K. The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus // Social and Personality Psychology Compass. — 2015. — 9. — P. 45–56. doi: 10.1111/spc3.12155.

REFERENCES

1. Ananev B. G. (2001) Chelovek kak predmet poznaniya [Human as an object of consciousness] Spb. [in Russian]
2. Batarshhev A. V. (2007) Diagnostika temperamenta i haraktera [Diagnostics of temperament and character] [in Russian]

3. Belous V. V. (1984) Funktsionalnaya rol tipa temperamenta v individualnoy i sovmestnoy deyatel'nosti lyudey [The functional role of the type of temperament in the individual and joint activities of people] [in Russian]
4. Bogoslovskiy V. V. (2010) Uchebnoe posobie: Obschaya psihologiya [Teaching aid: general psychology] — Moscow [in Russian]
5. Druzhilov S. A. (2014) Effektivnost deyatel'nosti i individualnyy resurs professional'nogo razvitiya [Performance efficiency and individual resource for professional development] — Moscow [in Russian]
6. Dudin S. I. (1994) O svyazi temperamenta s obschimi sposobnostyami [On the connection of temperament with general abilities] — Moscow [in Russian]
7. Ilin E. P. (2008) Differentsial'naya psihologiya professional'noy deyatel'nosti [Differential psychology of professional activity] — SPb. [in Russian]
8. Klimov E. A. (2003) Psihologiya professionala: Izbrannyye psihologicheskie trudy [Psychology of the Professional: Selected Psychological Works] — Voronezh [in Russian]
9. Obozov N. N. (1998) Tipy lichnosti, temperament i harakter: Metodicheskoe posobie [Personality types, temperament and character: Methodological guide]— SPb. [in Russian]
10. Psihologiya individualnykh razlichiy [Psychology of individual differences]/ Yu.B. Gmppenreyter i V. Ya. Romanova (2000) — M. [in Russian]
11. Psyadlo E. M. (2012) Temperament i harakter v istorii meditsiny i psihologii [Temperament and character in the history of medicine and psychology] — Odessa [in Russian]
12. Rubinshteyn S. L. (2000) Osnovy obschey psihologii [Fundamentals of General Psychology]— SPb [in Russian]
13. Semichenko V. A. (2001) Psihologiya: Temperament [Psychology: Temperament] — Kiev [in Russian]
14. Burt C. The analysis of temperament. — Brit. J. of medical psychology. — 1937, V. 17. — P. 158–188
15. Eysenck H. J. The structure of human personality. — London, 1971.
16. Farley F. H. The big T in personality // Psychology Today. — 1986. — № 5/— P. 44–52
17. Fehr E., Fischbacher U. Social Norms and Human Cooperation // Trends in Cognitive Sciences. 2004. 8. P. 185–190.
18. Jung C. J. Psychological Types // The Collected Works of G. G. Jung. — N. Y. : Princeton University Press, 1971, V. 6.
19. Reynolds K. J., Subasic E., Tindall K. The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus // Social and Personality Psychology Compass. 2015. 9. P. 45–56. doi: 10.1111/spc3.12155.

Елесина М. А.

аспирантка кафедры практической и клинической психологии,
старший преподаватель кафедры социальных теорий
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ
ВЛИЯНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИХ
ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

В статье представлен обзор проблематики влияния индивидуально-типологических особенностей личности на эффективность деятельности. Сформулирована актуальность исследования. Рассмотрены важные составляющие и определения основных положений. Проанализированы и раскрыты базисные взгляды и положения исследователей определенных понятий. Определено соотношение понятий «индивидуально-типологические особенности», «темперамент», «характер», «способности», а также «эффективность деятельности». Подчеркнуто определение индивидуального стиля деятельности. Определена значимость и необходимость дальнейшего эмпирического исследования выбранной проблемы.

Ключевые слова: индивидуально-типологические особенности, темперамент, характер, способности, эффективность деятельности.

Yelesina M. O.

Postgraduate student of the Department of Practical
and Clinical Psychology,
Senior Lecturer, Department of Social Theories
Odessa National Mechnikov University

**THE THEORETICAL ANALYSIS OF THE INDIVIDUAL-
TYPOLOGICAL PERSONAL FEATURES INFLUENCE
ON THE ACTIVITY EFFICIENCY PROBLEM**

The article presents a theoretical look on the problem of the infusion of individual-typological features on the performance efficiency. It is reflected in science through some native and foreign scientific glances, so that they can be understood together. It is designated the main warehouse individual-typological features day and the efficiency of the activity inflow is given. The preliminaries relevance is amortized by the

rapid pace development and life rhythm and the significant information technologies dynamism. It is the reason why people think of the human dignity of guilt of the species, mostly is very effective. The object of investigation is the interchange of individual-typological features and efficiency of professional performance. The subject of this work is an individual-typological specialty. The aim of the article is an analysis of current of native and foreign scientists' works, directed to the efficiency specialties development. It is also the designation and storage of such individual-typological features as temperament, character and health, as well as the perspectives for the future. The environment is attributed to an understanding of an individual people's style, who, behind their dynamic features, appeal to the individual temperament. The area of praxeology has been developed, as it has taken the openness of efficiency in other spheres of activity. The understanding of efficiency is seen as the main warehouse assessment of the professional performance success. It is presented the value of the efficiency and the complex characteristics of professional performance, which is rotated in the most significant indicators and determined by the integral people powers as a special feature. It is summarized that the effectiveness of the specialty in professional activity is rich, consequently it is determined by the individual-typological features variety appeared in temperament, character, health, and professionalism. The investigating perspective in this direction is to carry out an empirical research of the individual-typological features influence on the efficiency of performance.

Key words: individual typological features, temperament, character, abilities, efficiency of activity.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

УДК 159.9:616.8

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225429](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225429)

Жилин М. В.

аспирант Одесского национального университета

им. И. И. Мечникова

e-mail: zhylin.mykhailo@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2898-4403

СПЕЦИФИКА И РАЗВИТИЕ ТЕРМИНА «ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ» В МИРОВОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье рассмотрен процесс появления и развития подходов к интерпретации понятия «эмоциональный интеллект» в трудах зарубежных и отечественных ученых. Выделены особенности специфики становления термина в странах США, Европы и государствах постсоветского пространства.

Цель исследования — проанализировать понятие «эмоциональный интеллект» и выявить специфику подходов к его интерпретации в мировой психологии. Достижение поставленной цели потребовало решения таких задач: рассмотреть понятие «эмоциональный интеллект»; проанализировать и обобщить содержание интерпретаций рассматриваемого понятия и выявить специфику его развития в психологии; выявить существующие способы определения показателя Emotional Intelligence и оценить их эффективность. Научная статья является обобщающим систематическим исследованием.

В ходе исследования были сделаны такие выводы: понятие «эмоциональный интеллект» является относительно новым, однако вопросы о взаимосвязи разума и эмоций интересовали людей еще в древности. Фактически каждой эпохе развития человечества были присущи идеи, связанные с соотношением когнитивного и чувственного, однако только в конце XX в. был сформулирован и приобрел широкую популярность в мировой психологии термин «эмоциональный интеллект». Спустя три десятилетия мы можем говорить о том, что понятие прошло определенный эволюционный путь и сегодня является одной из наиболее обсуждаемых категорий. В XXI в. уровень

Emotional Intelligence стал важной характеристикой современной личности и надежного работника, поэтому этой теме посвящено множество исследований и разработки тестов для определения EI. Тем не менее, единственного верного подхода к определению показателя EI и выявлению его влияния на качество жизни личности пока нет. Этим и обуславливается актуальность исследований в области знаний.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эмоция, интеллект, история психологии, психологические процессы, мышление.

Постановка проблемы. В последние десятилетия термин «эмоциональный интеллект» приобретает все большую популярность. Некоторые ученые относятся к нему скептически и находят понятие антинаучным, а другие придают ему огромное значение и воспринимают как одну из самых важных составляющих жизни человека.

Цель нашего исследования — рассмотрение понятия «эмоциональный интеллект» и выявление специфики подходов к его определению в отечественной и зарубежной психологии.

Достижение поставленной цели потребовало решения таких **задач:** рассмотреть понятие «эмоциональный интеллект»; проанализировать и обобщить содержание интерпретаций рассматриваемого понятия и выявить специфику его развития в психологии; выявить существующие способы определения показателя Emotional Intelligence и оценить их эффективность.

Методы исследования. Для решения поставленных задач использовался комплекс теоретических методов исследования: изучение и анализ психологической литературы по теме исследования, обобщение и систематизация материала, что дало возможность охарактеризовать основные аспекты и направления, по которым ведутся научные изыскания.

Результаты исследования. Вопросами связи разума и чувств люди начали задаваться еще в древности. Уже во времена античности философы отмечали, что человек способен контролировать свои эмоции и подавлять их проявление с помощью мыслительных процессов. Одной из ключевых идей Средневековья было мнение, что мышление оказывает существенное влия-

яние на чувства человека. В XVIII столетии Жан-Жак Руссо отмечал значимость чувств личности и говорил о том, что в процессе обучения человека недостаточно логических доводов и для хорошего усвоения материала необходимо подкрепление ощущением положительных эмоций. В XIX в. о связи чувственного и рационального говорил Ч. Дарвин в своем научном труде «Выражение эмоций у людей и животных». Исследователь отмечал необходимость самоконтроля и значимость внешнего выражения эмоций для адаптации и выживания. Подобными вопросами также задавался З. Фрейд в начале XX столетия, однако непосредственное развитие идеи эмоционального интеллекта как самостоятельного направления произошло позже.

Несмотря на количество идей о связи рационального с чувством, эмоциональный интеллект является спорным понятием и вызывает множество дискуссий в мировой науке. Тем не менее, сам термин «интеллект», который обоснован Д. Векслером, трактуется как «глобальная способность индивида действовать целеустремленно, мыслить рационально и эффективно общаться с окружением» [19]. Поскольку в ЕІ одной из составляющих является эмпатия, то есть способность понимать чувства других, а, соответственно, налаживать с ними контакт, это свидетельствует о том, что все-таки данное понятие является научным и предполагает обработку показателей личности средни тесту на определение IQ.

В 60-е гг. XX в. американские психологи С. Шехтер и Дж. Сингер выдвинули двухфакторную теорию эмоций, согласно которой последние основываются на двух факторах — когнитивном и физиологическом возбуждении [12]. Это говорит о том, что в те времена эмоция уже рассматривалась как компонент познания. Р. Клинерт также придерживался этой версии в 80-е гг., отстаивая идею о том, что в процессе осмысления происходящих событий индивид, кроме прочего, опирается на эмоциональную информацию, полученную ранее [15]. В начале 90-х гг. рассматриваемое нами понятие интерпретировалось как составляющая социального интеллекта — эти идеи нашли свое отображение в научных трудах Дж. Гилфорда, Х. Гарднера и Г. Айзенка. Однако позднее Д. В. Ушаков отмечал, что

эмоциональный интеллект, хоть и связан с социальным интеллектом, все-таки обладает собственной спецификой.

Термин «эмоциональный интеллект» появился и начал интерпретироваться как самостоятельное направление в 1990 г. благодаря Дж. Майеру и П. Сэловею, которые дали ему такое определение: «это форма социального интеллекта, включающая способность отслеживать свои и чужие эмоции, различать их между собой и использовать эту информацию для управления своими мыслями и действиями» [17]. Психологи полагали, что эмоциональный интеллект — это не власть разума над эмоциями, а взаимосвязь когнитивной и аффективной сфер, которая позволяет продуктивно решать жизненно важные задачи. Дж. Майер, П. Сэловей и Д. Карузо на основе своих исследований разработали в 2002 году MSCEIT, V2.0 — стандартизированный тест для определения уровня эмоционального интеллекта. Исследования в рамках теории, разработанной американскими психологами, проводятся и в настоящее время в Йельском университете под руководством П. Сэловея [16].

Несмотря на то, что ученые разработали и дали четкое определение рассматриваемому понятию, широкую популярность и повышенный интерес со стороны психологов оно приобрело только после публикации книги Д. Гоулмана «Эмоциональный интеллект: почему он может иметь большее значение, чем IQ» в 1995 г. По этой причине появление и объяснение термина часто приписывают именно научному обозревателю газеты «New York Times», а не Дж. Майеру и П. Сэловею.

Д. Гоулман в своей книге выделил 4 составляющих эмоционального интеллекта, среди которых: самосознание (подразумевает понимание своих эмоций и знание сильных и слабых сторон), самоконтроль (умение управлять своими эмоциями и сдерживаться даже в критических ситуациях), эмпатия (понимание эмоций других людей и умение находить с ними общий язык вне зависимости от внутреннего состояния), а также навыки отношений (умение работать в команде, управлять эмоциями других и сглаживать конфликтные ситуации) [4]. В своей книге Гоулман говорит о том, как велико значение эмоционального интеллекта в жизни человека и какое влияние

он оказывает на профессиональную деятельность личности, однако далеко не все психологи согласны с мнением американского журналиста, полагая, что его идеи не являются научными. Одной из причин такого отношения является отсутствие на момент написания книги точных тестов, которые позволили бы измерить уровень EI у человека.

Чтобы определить эмоциональный интеллект личности, можно использовать два метода — опросники или задачные тесты, которые могут продемонстрировать абсолютно разные результаты. Д. В. Люсин и Д. В. Ушаков объясняют популярность книги интуитивными ощущениями психологов, а не экспериментальными фактами, где «жизненный опыт может сказать об объекте больше, чем научное исследование» [9].

Появление и объяснение описываемого термина и публикация научного труда Д. Гоулмана побудили психологов по всему миру рассмотреть и выяснить объективную роль эмоционально-интеллекта в жизни человека.

Одним из психологов, посвятивших свою научную деятельность EI, является Р. Бар-Он, который определяет эмоциональный интеллект как «все некогнитивные способности, знания и компетентность, дающие человеку возможность успешно справляться с различными жизненными ситуациями» [14]. Израильский психолог также выделил пять сфер компетентности, отождествляемых с пятью компонентами эмоционального интеллекта, среди них: внутриличностная сфера, сфера межличностных отношений, сфера адаптивности, сфера управления стрессом и сфера общего настроения. Он также разработал опросник для измерения EI, который назывался EQ-i и включал 133 утверждения [13]. Стоит отметить, что в его основе не эмпирические данные, а профессиональный опыт психолога и литературный анализ. Преимущество этой интерпретации состоит в том, что она позволяет отметить значимость каждой составляющей эмоционального интеллекта и их реализацию в поведении человека.

Появление новых публикаций и научных исследований на тему эмоционального интеллекта способствовало уточнению и конкретизации этого понятия в психологии.

В отличие от мировой тенденции, в отечественной психологии рубежа веков ЕІ воспринимался в большей мере как составная часть психологического консультирования, воспитания, обучения и т. д.

Одной из первых ученых в отечественной психологии, давшей собственную интерпретацию эмоционального интеллекта, является Г. Г. Гарскова, которая определила его как «способность понимать отношения личности, репрезентируемые в эмоциях, и управлять эмоциональной сферой на основе интеллектуального анализа и синтеза» [3]. Также Е. П. Ильин, автор научного труда «Эмоции и чувства», проанализировав работы отечественных и зарубежных коллег, дал лаконичное определение термину — по мнению ученого, это «эмоционально-интеллектуальная деятельность» [6; 7]. М. А. Манойлова, в свою очередь, предлагает интерпретировать эмоциональный интеллект как «способность к осознанию, принятию и регуляции эмоциональных состояний и чувств других людей и себя самого» [11]. А. Т. Ларина в своем научном исследовании предлагает понимать под эмоциональным интеллектом способность личности интерпретировать эмоции — собственные и других людей, на основе чего организовывать эффективное взаимодействие в социуме [8].

В отличие от коллег, которые находят эмоциональный интеллект неотъемлемой составляющей успешности человека, психолог Н. П. Александрова отмечает, что он «сам по себе может и не являться надежным предсказателем успешности» [1, с. 71]. Кроме того, И. Н. Андреева убеждена, что «культ эмоций не менее опасен, чем культ рациональности, поскольку и то, и другое является крайностью. Психическое здоровье означает баланс различных психических свойств и процессов» [2, с. 8]. То есть можно прийти к выводу, что эмоциональный интеллект работает только в процессе деятельности человека, а в остальных случаях является «спящим». Тем не менее, мы находим такой подход не совсем корректным и считаем, что ЕІ оказывает существенное влияние не только на карьерный рост субъекта, но и на его взаимоотношения с самим собой и другими людьми.

Таким образом, несмотря на разницу интерпретаций эмоционального интеллекта отечественных и зарубежных психоло-

гов, ученые сходны во мнении, что это понятие является научным. Оно требует дополнительного обоснования и развития в мировой психологии. Кроме того, отмечается, что проблемы с эмоциональным интеллектом могут привести к таким заболеваниям, как алекситимия, шизофрения и клиническая депрессия. С этой точки зрения интерес к данной форме интеллекта увеличивается, а поиск новых решений для ее тренировки и развития стремительно растет — этим объясняется число интерпретаций и научных дискуссий на тему эмоционального интеллекта.

На сегодняшний день существует большое количество понятий, которые так или иначе связаны с эмоциональным интеллектом: к ним относятся эмоциональная зрелость, эмоциональная компетентность, эмоциональная культура, эмоциональная креативность и т. д. В нашем понимании эти категории являются составными компонентами EI.

Изобилие появившихся теоретических моделей эмоционального интеллекта вызвало необходимость в их классификации. Дж. Мэйер, Д. Краузо и П. Сэловей предложили идею для различения модели способности и смешанных моделей. В случае с первой моделью под эмоциональным интеллектом подразумевается когнитивная способность, а во втором случае — это сочетание когнитивных способностей и личностных характеристик человека [5]. В границах этой модели эмоциональный интеллект определяется как набор последовательных способностей, связанных с переработкой информации, восприятием эмоций, повышением эффективности мышления с помощью эмоций, пониманием и управлением эмоциями. Эти способности необходимы для регуляции внутренних состояний личности и их воздействия на окружающий мир с помощью осознания своих и чужих эмоций.

Продолжая научную работу Дж. Майера, Д. Краузо и П. Сэловей, Д. Гоулман добавил к их модели такие понятия, как энтузиазм, настойчивость и социальные навыки. Таким образом, американский психолог объединил в понятии «эмоциональный интеллект» мыслительные способности личности и ее характеристики. В свою очередь, модель Р. Бар-Она предлагает более

обширное представление о ЕІ. Израильский ученый под «эмоциональным интеллектом» понимает все некогнитивные процессы, а также знания и компетентность, что позволяет личности противостоять внешним событиям. Р. Бар-Он для определения ЕІ разработал опросник, состоящий из 133 утверждений. Подсчет результатов ведется по 15 шкалам, которые соответствуют таким субкомпонентам: самопознание, коммуникационные навыки, адаптивность, умение противостоять стрессовым ситуациям и преобладающее настроение.

Несколько иное представление о систематизации моделей эмоционального интеллекта было у К. В. Петридеса и Э. Фёрнхема: ученые рассматривали это понятие как способность и как черту. Психологи отмечали, что характер моделей определяется не столько теоретическими сведениями, сколько используемыми методами для измерения конструкта [18]. Таким образом, эмоциональный интеллект как черта связан с оценкой устойчивости поведения человека в ситуациях разного характера, поэтому для его измерения должен использоваться метод опроса. Что касается представления об эмоциональном интеллекте как способности, то в этом случае он относится к традиционной психологии интеллекта, поэтому для его определения подходит метод постановки задач и интеллектуальных тестов.

В отечественной психологии свою модель эмоционального интеллекта предложил Д. В. Люсин. Ученый также рассматривал ЕІ в качестве способности к пониманию не только своих эмоций и чувств посторонних, но и причины их возникновения. Такой подход к определению ЕІ говорит о наличии внутриличностного и межличностного эмоционального интеллекта. Д. В. Люсин отмечает, что говорить об исключительно когнитивной способности ЕІ некорректно, поскольку он, скорее, имеет двойственную природу и поэтому также включает в себя общее представление об эмоциях как источнике информации о себе и особенности эмоциональности (эмоциональная чувственность, эмоциональная устойчивость и т. д.) [10]. Главные отличия такого подхода заключаются в том, что сюда не относятся характеристики человека и, таким образом, становится невозможным соотносить эмоциональный интеллект с чертой. Для определения эмоцио-

нального интеллекта, соотносимого с трактовкой Д. В. Люсина, могут использоваться тесты, опросники, а также задания, которые содержат несколько вариантов ответа.

Обсуждение полученных результатов исследования. Таким образом, мы находим, что «эмоциональный интеллект» — это научное понятие, которое пока недостаточно обширно раскрыто и требует дополнительных интерпретаций и исследований. Мы считаем, что EI оказывает воздействие на жизнь личности не только в качестве обретения успешности, но и на ее самооощущение в целом, а также на умение общаться с окружающими, проявлять к ним эмпатию и контролировать свои эмоции для гармоничного существования с собой и другими людьми. Таким образом, мы приходим к выводу, что здоровая коммуникация и осознание эмоций своих и других людей способствует, в первую очередь, выживанию в социальной среде, и только впоследствии может привести к карьерному росту и успеху как таковому.

Большое количество теоретических моделей эмоционального интеллекта подразумевает наличие разных способов для его определения. Так, на сегодняшний день EI чаще всего определяют с помощью опросников, задач и тестов, однако наиболее качественной и теоретически обоснованной является методика MEIS, которая предполагает наличие двух субшкал, основывающихся на четырех способностях человека. Наиболее сложным является вопрос подбора методов подсчета результатов. Проблему в этом случае мы связываем с невозможностью определения единственно правильного ответа, а также использование одного и того же теста на определение EI для представителей разных культур. Кроме того, как отмечено в нашем исследовании, мы находим измерение эмоционального интеллекта с помощью существующих методик не до конца совершенным. Исходя из рассмотренных теоретических источников и результатов практического исследования, отметим, что EI как одно из самых популярных понятий в современной науке нуждается в доработках и исследованиях практических психологов.

Выводы. Резюмируя сказанное выше, отметим, что понятие «эмоциональный интеллект» является относительно новым, однако вопросы взаимодействия мышления и эмоций у людей

возникали с древних времен — об этом свидетельствуют высказывания античных философов Аристотеля и Платона. Практически каждой эпохе развития присущи идеи соотношения когнитивного и чувственного в человеке, однако само понятие и его научные интерпретации начали появляться только в конце XX века. Это произошло благодаря научной деятельности, в первую очередь, Дж. Маэра, П. Сэловея и Д. Гоулмана.

Стоит отметить, что не совсем справедливо авторство термина приписывают Д. Гоулману, что связано с публикацией и всплеском популярности книги психолога «Эмоциональный интеллект: почему он может иметь большее значение, чем IQ».

В отечественной психологии ЕІ изначально воспринимался как составная часть психологической деятельности, однако в процессе развития в СНГ также появились интерпретации и разработки теоретических методик эмоционального интеллекта. Мы находим, что тема эмоционального интеллекта является актуальной, а сам ЕІ действительно оказывает существенное влияние на жизнь человека, его комфорт в общении с другими людьми и перспективы карьерного роста, и поэтому он требует своего развития или коррекции, если в этом есть необходимость.

На сегодняшний день наиболее популярными способами определения ЕІ являются опросы, решение задач и тесты. На основе нашего практического исследования мы пришли к выводам, что они являются не до конца совершенными и требуют определенных доработок, как и сама трактовка термина, которая в настоящее время не является однозначной и меняется в зависимости от подхода к рассмотрению понятия.

Список использованных источников

1. Александрова Н. П. К вопросу о сущности понятия «эмоциональный интеллект» / Н. П. Александрова // Вестник РУДН: Психология и педагогика. — 2009. — № 1. — С. 71–75.
2. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии / И. Н. Андреева. — Новополюк: ПГУ, 2011. — 388 с.
3. Гарскова Г. Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию / Г. Г. Гарскова // Ананьевские чтения: тезисы науч-

- но-практической конференции. — Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та. — 1999. — С. 25–26.
4. Гюлман Д. Эмоційний інтелект / Д. Гюлман. — Vivat, 2018. — 512 с.
  5. Дегтярев А. В. «Эмоциональный интеллект»: становление понятия в психологии [Электронный ресурс] / А. В. Дегтярев // Психологическая наука и образование: электронный журнал. — 2012. — № 2. — С. 1–13. — URL: http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2012_2_2912.pdf
  6. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. — Санкт-Петербург: Питер, 2001.
  7. Ильин Е. П. Эмоции и чувства: учеб. пособие для студ. вузов / Е. П. Ильин. — Санкт-Петербург: Питер, 2001. — 752 с.
  8. Ларина А. Т. Эмоциональный интеллект / А. Т. Ларина // Азимут научных исследований: педагогика и психология. — 2016. — Т. 5 (№ 3). — С. 275–278.
  9. Люсин Д. В. Социальный и эмоциональный интеллект. От процессов к измерениям / Д. В. Люсин. — М.: Институт психологии РАН, 2009. — 351 с.
  10. Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д. В. Люсин. — М.: Институт психологии РАН, 2004. — 176 с.
  11. Манойлова М. А. Развитие эмоционального интеллекта будущих педагогов / М. А. Манойлова. — Псков: ПГПИ, 2004. — 60 с.
  12. Шехтер С. Когнитивные, социальные и физиологические детерминанты эмоционального состояния / С. Шехтер // Психологический обзор. — 1962. — № 69(5). — С. 379–399.
  13. Bar-On R. The Bar-On model of emotional intelligence: A valid, robust and applicable EI model / R. Bar-On // Organisations & People. — 2007. — № 14. — P. 27–34.
  14. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual / R. Bar-On. — Toronto: Multi-Health Systems, 1997. — 28 p.
  15. Klinnert V. D. Emotions as behavior regulators: Social referencing in infancy / V. D. Klinnert // Emotion. Theory, research and experience. — N. Y.: Acad. Press, 1983. — V. 2. — P. 57–86.
  16. Mayer J. D. Emotional Intelligence meets traditional standards for an intelligence / J. D. Mayer, D. R. Caruso, P. Salovey // Intelligence. — 1999. — V. 27. — P. 267–298.
  17. Mayer J. D. What is emotional intelligence? / J. D. Mayer, P. Salovey, D. Sluyter // Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators. — New York: Basic, 1997. — P. 3–31.
  18. Petrides K. Trait emotional intelligence: Psychometric investigation with reference to established traits taxonomies. / K. Petrides, A. Furnham // European Journal of Personality. — 2001. — № 15 — P. 425–448.
  19. Wechsler, D. Non-intellective factors in general intellect / D. Wechsler // Psychological Bulletin. — 1940. — 37. — P. 444–445. Reprinted in Journal of Abnormal Social Psychology. — 1943. — 38. — P. 101–103.

REFERENCES

1. Aleksandrova N. P. (2009). *K voprosu o sushhnosti ponjatija «jemocional'nyj intellekt»* [To the question of the essence of the concept of «emotional intelligence»]. *Vestnik Rudn: Psihologija i pedagogika*. № 1. S. 71–75.
2. Andreeva I. N. (2011). *Jemocional'nyj intellekt kak fenomen sovremennoj psihologii* [Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology] Novopolock: PGU. [in Russian].
3. Garskova G. G. (1999). *Vvedenie ponjatija «jemocional'nyj intellekt» v psihologicheskiju teoriju* [Introduction of the concept of «emotional intelligence» into psychological theory] Sankt-Peterburg: izd-vo SPb. un-ta. [in Russian].
4. Goulman D. (2018). *Emocijnij intelekt* [Emotional intelligence] Vivat. [in Russian].
5. Degtjarev A. V. (2012). «*Jemocional'nyj intellekt*»: stanovlenie ponjatija v psihologii [«Emotional Intelligence»: Formation of a Concept in Psychology]. *Jeletronnyj zhurnal «Psihologicheskaja nauka i obrazovanie»* [E-reading version]. Retried from:: http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2012_2_2912.pdf [in Russian].
6. Il'in E. P. (2001). *Jemocii i chuvstva* [Emotions and feelings]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
7. Il'in E. P. (2001). *Jemocii i chuvstva: ucheb. posobie dlja stud. vuzov* [Emotions and Feelings: A Study Guide for University Students]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
8. Larina A. T. (2016). *Jemocional'nyj intellekt* [Emotional Intelligence]. *Azimuth nauchnyh issledovanij: pedagogika i psihologija*. T. 5 (№ 3). [in Russian].
9. Ljusin D. V. (2009). *Social'nyj i jemocional'nyj intellekt. Ot processov k izmerenijam* [Social and emotional intelligence: from processes to measurements]. M.: Institut psihologii RAN. [in Russian].
10. Ljusin D. V. (2004). *Sovremennye predstavlenija ob jemocional'nom intellekte* [Modern concepts of emotional intelligence]. M.: Institut psihologii RAN. [in Russian].
11. Manojlova, M. A. (2004). *Razvitie jemocional'nogo intellekta budushhih pedagogov* [Development of the emotional intelligence of future psychologists]. Pskov: PGPI. [in Russian].
12. Shehter S. (1962). *Kognitivnye, social'nye i fiziologicheskie determinanty jemocional'nogo sostojanija* [Cognitive, social and physiological determinants of emotional state]. *Psihologicheskij obzor*. № 69(5). S. 379–399. [in Russian].
13. Bar-On R. The Bar-On model of emotional intelligence: A valid, robust and applicable EI model / R. Bar-On // *Organisations & People*. — 2007. — № 14. — P. 27–34.
14. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ>i): Technical Manual / R. Bar-On. — Toronto: MultiHealth Systems, 1997. — 28 p.
15. Klinnert V. D. Emotions as behavior regulators: Social referencing in infancy / V. D. Klinnert // *Emotion. Theory, research and experience*. — N. Y.: Acad. Press, 1983. — V. 2. — P. 57–86.

16. Mayer J. D. Emotional Intelligence meets traditional standards for an intelligence / J. D. Mayer, D. R. Caruso, P. Salovey // *Intelligence*. — 1999. — V. 27. — P. 267–298.
17. Mayer J. D. What is emotional intelligence? / P. Salovey, D. Sluyter. // *Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators*. — New York: Basic, 1997. — P. 3–31.
18. Petrides K. Trait emotional intelligence: Psychometric investigation with reference to established traits taxonomies. / K. Petrides, A. Furnham // *European Journal of Personality*. — 2001. — № 15 — P. 425–448.
19. Wechsler, D. Non-intellective factors in general intellect / D. Wechsler // *Psychological Bulletin*. — 1940. — 37. — P. 444 — 445. Reprinted in *Journal of Abnormal Social Psychology*. — 1943. — 38. — P. 101–103.

Жилін М. В.

аспірант Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

СПЕЦИФІКА ТА РОЗВИТОК ТЕРМІНА «ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ» У СВІТОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У роботі розглянуто процес появи і розвитку підходів до інтерпретації поняття «емоційний інтелект» в працях зарубіжних та вітчизняних вчених. Виділено особливості специфіки становлення терміна у країнах США, Європи та державах пострадянського простору.

Мета дослідження — проаналізувати поняття «емоційний інтелект» та виявити специфіку підходів до його інтерпретації у світовій психології. Досягнення поставленої мети вимагало вирішення таких завдань: розглянути поняття «емоційний інтелект»; проаналізувати і узагальнити зміст інтерпретацій даного поняття і виявити специфіку його розвитку в психології; виявити існуючі способи визначення показника Emotional Intelligence та оцінити їх ефективність. Наукова стаття є узагальнюючим систематичним дослідженням.

У ході дослідження були зроблені висновки: поняття «емоційний інтелект» є відносно новим, однак питання про взаємозв'язок розуму й емоцій цікавили людей ще в давнину. Фактично кожній епосі розвитку людства були притаманні ідеї, пов'язані зі співвідношенням когнітивного і чуттєвого, проте тільки в кінці ХХ ст. був сформульований і набув широкої популярності у світовій психології термін «емоційний інтелект». Через три десятиліття ми можемо говорити про те, що поняття пройшло певний еволюційний шлях і сьогодні є однією з найбільш обговорюваних категорій. У ХХІ ст. рівень Emotional Intelligence став важливою характеристикою сучасної особистості і надійного пра-

цівника, тому цій темі присвячено багато досліджень і тестів для визначення ЕІ. Проте, єдиного вірного підходу до визначення показника ЕІ і виявлення його впливу на якість життя особистості поки немає. Цим і обумовлюється актуальність досліджень в області знань.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоція, інтелект, історія психології, психологічні процеси, мислення.

Zhylin M. V.

Postgraduate student of the Odessa National University

I. I. Mechnikov

SPECIFICITY AND DEVELOPMENT OF THE TERM «EMOTIONAL INTELLIGENCE» IN WORLD PSYCHOLOGY

The article examines the process of the emergence and development of approaches to the interpretation of the concept of «emotional intelligence» in the works of foreign and domestic scientists. The features of the specifics of the formation of this term in the countries of the USA, Europe and the states of the post-Soviet space are highlighted.

The purpose of the study is to analyze the concept of «emotional intelligence» and identify the specifics of approaches to its interpretation in world psychology. Achievement of this purpose required the following tasks: to consider the concept of «emotional intelligence»; analyze and generalize the content of interpretations of the concept under consideration and identify the specifics of its development in psychology; identify existing methods for determining the indicator of emotional intelligence and assess their effectiveness. A scientific article is a generalized systematic study.

In the course of the study, the following conclusions were made: the concept of «emotional intelligence» is relatively new, but questions about the relationship between mind and emotions have been of interest to people since ancient times. In fact, every era in the development of mankind was characterized by ideas related to the relationship between cognitive and sensory, but only at the end of the 20th century. the term «emotional intelligence» was formulated and gained wide popularity in world psychology. Three decades later, we can say that the concept has passed a certain evolutionary path and today is one of the most discussed categories. In the XXI century. The level of Emotional Intelligence has become an important characteristic of the modern personality and reliable worker, therefore, a lot of research and development of tests for

determining EI is devoted to this topic. Nevertheless, there is still no single correct approach to determining the EI indicator and identifying its influence on the quality of life of an individual. This determines the relevance of research in this area of knowledge.

Key words: emotional intelligence, emotion, intelligence, history of psychology, psychological processes, thinking.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2020

УДК 159.923.019:124.2

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225430](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225430)

Кононенко К. О.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: kononenkokirillal@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2916-2607

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КРИЗИ СЕНСУ В СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ШКОЛАХ

В статі проводиться теоретичний аналіз концептів «сенси» та «криза сенсу». Розглянуті теоретичні праці психодинамічного, екзистенціального, гуманістичного та суб'єктно-діяльнісного напрямку. Докладно описані компоненти систем сенсу та схеми розвитку кризи сенсу. Прослідковано напрямки концептуалізації поняття «криза сенсу» та суміжних понять в роботах представників розглянутих напрямків. Визначено, що формування структури сенсів є однією зі значущих потреб людської особистості, оскільки воно безпосередньо пов'язано з мотивацією особистості та визначенням орієнтирів діяльності та критеріїв її успішності.

Ключові слова: психологія сенсу, сенси, криза сенсу особистості, система сенсу особистості, адаптація особистості, картина світу.

Вивчення проблеми розвитку кризи сенсу нерозривно пов'язане зі значущими соціальними та культурними змінами, з якими стикаються як суспільство в цілому, так і кожна окрема особистість. Сучасні світові тенденції призвели до зміни системи SPOD-світу, яка характеризується стабільністю, передбачуваністю та визначеністю, на систему VUCA-світу, для якої є характерним домінування невизначеності та нестабільності в складному інформаційному просторі [1].

Сучасна людина знаходиться в постійно мінливому світі з необхідністю підлаштовуватись під динамічні вимоги. Це під-

вищує рівень стресу, з яким стикаються люди протягом своєї щоденної активності, що призводить до зниження рівня адаптивних можливостей.

Одним з наслідків цього є те, що усталені образи сенсів, які використовувалися людьми раніше для орієнтації в інформаційному просторі, стають все менш актуальними, залишаючи людей у стані вакууму сенсів — без орієнтирів, необхідних для регуляції взаємодії з навколишнім середовищем. Така ситуація може призводити до розвитку кризи сенсу та необхідності пошуку персоналізованого внутрішнього сенсу.

Постановка проблеми. Розвиток наукового вивчення теми виникнення та динаміки кризи особистісного сенсу в сучасних напрямках психології.

Мета статті. Розгляд основних особливостей репрезентації концепту «криза сенсу» в понятійних апаратах сучасних наукових психологічних напрямків. Для цього було проведено теоретичний огляд наукової літератури з питання визначення понять «сенса» та «криза сенсу» в системі функціонування особистості.

Результати дослідження. Вивчення сенсу має свої витоки в філософських та релігійних трактатах. Вони представляли собою роздуми на тему кінцевої мети існування та призначення людського життя. В цьому контексті поняття «сенсу» знаходить своє місце в будь-якій системі світогляду, будучи основою для формування моральних норм, цінностей, мети діяльності та приписаних взірців поведінки [5]. Філософи намагалися створити певний ідеал «людської природи», в досягненні якого й уявлявся сенс життя та основне призначення людської діяльності на основі теоретичного аналізу уявлень масової свідомості про принципи та норми.

Значна частина релігійних течій також охоплює та виражає певну рефлексію сенсу життя, спираючись на установки метафізики для визначення систем світогляду. Відповідь на питання сенсу життя в конкретній релігії, в першу чергу, визначається її уявленнями про першопоштовх всесвіту. На думку Ю. А. Шрейдера [9] пантеїстичні релігії ототожнювали це поняття з «природними законами», які іманентно присутні в

матеріальному світі та керують можливими подіями в його рамках. Сенс життя людини в такій системі підпорядковується змісту природних законів. В монотеїстичних релігіях проводиться категоріальний розподіл між поняттями «творця» та «творіння», що визначає сенс життя людини через вказівки з боку фігури творця.

Питання про сенс життя також може розглядатися як особиста оцінка прожитого життя та відповідності досягнутих результатів початкових намірів, а також суб'єктивні роздуми щодо змісту та спрямованості життя, власного місця в світі та взаємодії з навколишнім середовищем.

Розгляд сенсу життя проводився також з боку наукового підходу. З точки зору системного аналізу всі варіанти мети, які розглядаються як сенс життя, створюють множину підходів до життєдіяльності. Ці підходи можливо порівнювати між собою, що дає здійснити ранжування їх в індивідуалізованій послідовності. Мета, яка матиме найбільшу значущість, може претендувати на звання актуального сенсу життя [8].

Для психологічних досліджень цього явища є характерний погляд з боку факторів та процесів формування сенсу життя в індивідуальному розвитку особистості, а також дослідження впливу сформованого сенсу на подальшу життєдіяльність та свідомість особистості [1]. Сенс життя в цьому контексті визначається як «переживання інтенціональної спрямованості власного життя, яка характеризує стрижневу систему динамічного узагальнення власного життя» [1]. Ю. Б. Гіпенрейтер розглядає сенс життя як «процес, спрямований на повну інтеграцію та координацію мотиваційної сфери особистості» [1].

Звідси слідує, що необхідно розглядати питання динаміки сенсу від формування до руйнування, або ситуації кризи сенсу. Це поняття було введено В. Франклом в його роботі «Людина в пошуках сенсу». Він писав, що: «Все більше пацієнтів скаржаться на те, що вони називають внутрішньою пустотою. На противагу граничним переживанням, так влучно описаним Маслоу, екзистенціальний вакуум допустимо назвати переживаннями безодні» [3]. Неможливість подолання цього стану може приводити до значних ускладнень життєдіяльності, які

мають соціально небажаний характер, або загрозу життю індивіда. Така криза особистості стає стагнацією індивідуального розвитку, зниженням життєвої активності та продуктивності, значним зниженням суб'єктивного психологічного благополуччя, а також викривленням мотиваційної сфери особистості [5].

Дослідження психологічної кризи ведеться в різних теоретичних системах: з позицій психологічних теорій особистості, які роблять акцент на інкорпорованості кризи сенсу в наявне буття, а також з позицій теорій вікового психічного розвитку, які вводять кризу в часову послідовність та використовують вікову логіку змін індивідуальної психіки. Цей розподіл створює передумови для розділення теоретичних підходів до сенсожиттєвої кризи — персонологічного та вікового [4].

Персонологічний підхід реалізує структурно-динамічну логіку аналізу, відповідно до якої сенсожиттєва криза розглядається як психічний стан особистості, який відображає динаміку актуальної взаємодії особистості з навколишнім середовищем та обумовлений наявним станом життєвих відносин. Стан кризи в цьому підході не є нормативним, тобто не має універсального характеру процесу. Такий підхід має предметом аналізу феноменологію формування сенсу, його деформації та розпаду.

Віковий підхід тримається генетичної логіки, згідно з якою сенсожиттєва криза є моментом онтогенетичного розвитку особистості, має явну локалізацію на віковій шкалі, та є частиною каузальної діахронії психіки. Для концепцій такого підходу характерне розглядання сенсожиттєвої кризи як складової частини вікових криз.

В сучасній науковій психології концепції кризи сенсу належать до одного з чотирьох основних напрямків: психодинамічного, екзистенціального, гуманістичного, та суб'єктно-діяльнісного [5].

Представники психодинамічного напрямку стверджують, що індивідуальний сенс життя складається в формі несвідомого узагальнення життєвого досвіду. Він задає стійкий стиль поведінки та загальну схему суб'єктивної інтерпретації особистістю власного життя. Криза сенсу в даному випадку є конфліктом між несвідомою інтерпретацією досвіду та свідомо поставлени-

ми життєвими задачами. Цей напрямок представлено концепціями З. Фрейда, К. Юнга та А. Адлера.

З. Фрейд вважав, що сенсом людського життя є прагнення до щастя та отримання задоволення. Задля цього необхідно уникати фрустрації потреб. Подолання кризи сенсу в цій концепції залежить від можливостей Его керуватися принципом реальності для балансування індивіда між потребами Ід та вимогами Супер-Его.

К. Юнг пов'язував кризу сенсу життя з віковою кризою середини життя як з глибинними змінами людської психіки. Сенс життя протягом цього періоду проявляється в прагненні до досягнень, оскільки «вони є точками життєвого шляху, які слугують вкоріненню та розширенню буття в світі» [10]. Чим ближчою стає середина життя, тим більшою стає потреба особи в рефлексії власних досягнень для уникнення кризового стану та почуття хибності обраного життєвого шляху.

Іншу точку зору пропонував у своїй праці «Що може значити для Вас життя?» А. Адлер [11]. Він виділив два виміри сенсу: індивідуальний та трансцендентний. Індивідуальний, або частковий спирається на персональні установки та уявлення індивіда про себе та оточуючих, узгоджені з його життєвим стилем. Цей сенс пов'язаний з «прагненням до вищості», яке мотивує людину до персональних досягнень. Трансцендентний сенс має надіндивідуальне значення, оскільки розвивається з «почуття спільності», тобто природженої спрямованості до людей, яка мотивує особистість до соціальних взаємодій. Ці дві рушійні сили є психічною основою людини, необхідною для буття. Реалізація сенсу життя в цій концепції передбачає поступовий перехід від індивідуальних до соціальних цілей. «Ідея про почуття спільноти представляє собою прояв граничної людяності. Це стан, в якому життєві питання співвідносяться із зовнішнім світом та орієнтуються на його цілі. Ця завершеність включає в себе ідею про ідеальне суспільство, оскільки все, що люди вважають цінним в житті, на чому стояли та будуть стояти вічно, є наслідком почуття спільноти» [11].

Найбільш теоретично розробленим на даний момент є екзистенціальний напрямок [5]. Він представлений концепціями

екзистенціальної фрустрації (В. Франкл), екзистенціального неврозу (С. Мадді), кризи безглуздості (І. Ялом) та фрустрації потреби в сенсі життя. Ці концепції розглядали сенс життя в якості ціннісного змісту людського життя. Криза сенсу розглядається в двох основних напрямках: втрата наявного сенсу життя та формування деструктивного сенсу життя.

Згідно з концепцією В. Франкла, рушійною силою людської поведінки є прагнення знайти та реалізувати сенс, існуючий у навколишньому середовищі [3]. Це прагнення прирівнюється до прагнення до вищості, самоствердження, спрямованого на подолання комплексу неповноцінності, та принципу задоволення. В. Франкл стверджував, що реалізація прагнення до сенсу не передбачає стану, позбавленого напруги, а передбачає слідування певному сенсу, який позиціонується як «достойний».

Криза сенсу, виходячи з цього, передбачає фрустрацію пошуку, або фрустрацію реалізації, які призводять до стану екзистенціального вакууму. В. Франкл вбачає клінічні прояви цих фрустрацій в апатичному стані (при неможливості знайти відповідний сенс життя) та підвищенні агресивності (у пацієнтів, для яких неможливо було реалізувати власний сенс). Спільним для обох станів є підвищення активності у споживанні психоактивних речовин для підвищення емоційного рівня.

З точки зору В. Франкла, сенс життя не є виключно суб'єктивним, оскільки людина не вигадує його, а знаходить в навколишньому середовищі. Ці сенси можуть здобуватися кількома шляхами:

1. Через діяльність, яка спрямована на творчість;
2. Через переживання, отримані від рефлексії творів мистецтва, картин природи або реалізації почуття прихильності;
3. Через переживання страждань та нестатків у навколишньому середовищі [3].

В. Франкл підкреслював, що третій шлях стає можливим, коли унеможливлені перші два. В своїй роботі «Людина в пошуках сенсу» він наводить такий приклад: «Літній доктор консультувався в мене з приводу важкої та затяжної депресії. Він не міг подолати втрату дружини, яка померла за два роки до цього і яку він любив понад усе. Як я міг йому допомогти? Що

я мав йому сказати? Я спитав його: «Що відбулося б, лікарю, якщо б Ви померли першим і Ваша дружина повинна була б жити без Вас?» Він відповів: «Для неї це було б жахливо. Вона б дуже страждала!» Після цього я сказав: «Тепер Ви бачите, лікарю, що вона не повинна страждати. І це Ви врятували її від страждань тим, що живете. Але, рятуючи її, Ви маєте платити за це своїми стражданнями життя без неї, оплакуючи її» [3].

Концепція екзистенціального неврозу С. Мадді передбачала стан втрати сенсу життя як хронічний хворобливий стан, заснований на відчуженості та сенсовтраті. Сенсовтрата представляє собою когнітивний симптом, який проявляється в нездатності віднайти інтерес до будь-якого виду діяльності. Відчуженість, навпаки, є афективним симптомом, який проявляється через емоційну зацікавленість та суб'єктивне знецінення позитивних сподів [13].

С. Мадді виділив риси особистості, схильної до екзистенційного неврозу: недостатній розвиток індивідуальної ідентичності (її крайня конкретність та фрагментарність, зведеність до набору соціальних ролей та потреб), в афективному плані такі люди схильні переживати тривогу та страх, часто уникають розвитку соціальних зв'язків (особливо, якщо це передбачає конфронтацію з оточуючими).

Результатом втрати життєвого сенсу, за цією концепцією, може стати одна з чотирьох форм поведінки:

1. Вегетативність — повна неможливість відчутти важливість будь-якої форми діяльності.
2. Безсилля — втрата здатності впливати на життєву ситуацію без втрати бажання до цього.
3. Нігілізм — створення антисенсу та його реалізації.
4. Авантюризм — компульсивний пошук діяльності через переживання безглуздої буденності [13].

Концепція кризи безглуздості І. Ялома розглядає екзистенціальний конфлікт особистості з однією з чотирьох екзистенціальних даностей, в результаті якого особистість відчуває тривогу та використовує один із захисних механізмів психіки, спрямованих на подолання первинних екзистенціальних страхів [16].

Екзистенціальні даності людського існування представляють собою рефлексивні образи первинних принципів життя:

1. Смерть — репрезентує собою страх закінчення буття (страх перед смертю) та страх перед життям (страх перед втратами) можливостей. Являє собою центральний екзистенціальний конфлікт протидії усвідомлення неминучості смерті та бажання продовжувати жити.

2. Свобода — в екзистенціальному розумінні відображає собою відсутність зовнішньої структури, ілюзії організованості. Відсутність почуття опори породжує конфлікт між пошуком структури та неможливістю її знайти.

3. Ізоляція — представляє собою не зовнішню ізоляцію від людей та почуття самотності, а фундаментальну внутрішню ізоляцію власного індивідуального досвіду та переживань. Породжує конфлікт між потребою в контакті та належності та усвідомленням абсолютної ізоляції.

4. Безглуздість — четверта даність, породжена усвідомленням попередніх. Якщо люди повинні прокладати власний шлях, який завжди прямує до смерті, без наявності орієнтирів та в повній ізоляції від байдужого світу, то який може існувати сенс життя? Чи може власний сенс витримати цей шлях? Це породжує конфлікт між істотою, яка шукає сенс, та світом, в якому його немає.

Представники гуманістичного напрямку стверджували, що сенс життя розвивається в якості цільного нерозривного нарративу, який об'єднує все життя людини. Різні критичні події можуть призводити до того, що структура нарративу порушується травмою та осмислення людиною власного життєвого шляху стає неможливим. Цей напрямок представлено концепціями Ф. Є. Василюка, Р. Мейя та П. Олеша.

Ф. Є. Василюк у своїй праці «Психологія переживання» [2] стверджує, що формування сенсу пов'язано із задоволенням «внутрішніх необхідностей життя», які представляють собою такі потреби:

1. Фізіологічні потреби;
2. Реалізація мотивів;
3. Впорядкування зовнішнього середовища;

4. Самоактуалізація.

Якщо ці потреби задовольняються, психічний розвиток особистості проходить від простих форм поведінки до більш складних, розвиваючись в процесі життєдіяльності.

В разі неможливості задоволення цих потреб в індивіда виникає необхідність у процесі життєдіяльності переживання кризи сенсу. Ф. Є. Василюк виділяє успішні та неуспішні варіанти переживання кризи:

1. Успішне переживання кризи залежить від можливостей особистості реалізувати допінг-поведінку, спрямовану на зміну власного навколишнього середовища (як через зовнішню діяльність, так і через рефлексію).

2. Неуспішне переживання трапляється у випадках, коли активність особистості залишається на рівні психологічних захисних механізмів, що приводить до викривлення суб'єктивної реальності та дезінтеграції діяльності.

В разі неуспішного подолання кризи порушується створена особистістю система поведінки та відбувається повернення до генетично попередніх форм поведінки. Також відбувається порушення процесу «розміщення події в довготривалу перспективу», оскільки через конфлікт між образами «майбутнього» [14] та «теперішнього» особистість не може інтегрувати власну часову пряму.

Р. Мей вважав, що на формування осмисленості життя впливає життєвий шлях особистості. У своїй роботі «Людина в пошуках себе» [6] він відзначає, що його пацієнти мали повторювані проблеми, пов'язані з почуттям самотності та внутрішньої пустоти. Р. Мей висуває припущення, що у людей наявна вроджена потреба в почутті цінності.

У подальших роботах він висуває припущення про етапи розвитку цього почуття в житті людини. Ним були виділені такі стадії розвитку особистості.

1. Невинність — доогоїчна стадія, нездатна до самопізнання. На цій стадії людина робить лише те, що вимушена для досягнення почуття цінності.

2. Бунт — стадія, яка полягає у встановленні цінності через бажання свободи без увлечення про відповідальність.

3. Конформність — стадія дорослого Его, яке навчилася приймати цінність через прийняття відповідальності.

4. Творчість — стадія самореалізації та створення власної цінності.

В дослідженнях П. Олеша проступає взаємозв'язок кризо-подібних психічних станів та змісту значущих для особистості цінностей. Він описував ці кризові явища як «ціннісні кризи», стани ціннісної дезорієнтації особистості, для яких характерні деієрархізація, порушення здатності до переоцінки індивідуальних цінностей та прийняття рішень [15]. Засновуючись на даних, отриманих в результаті досліджень П. Олеш виявив зворотний зв'язок між ступенем прояву ціннісної кризи та рівнем осмислення життя, що дає підставу проводити паралелі між ціннісною та сенсожиттєвою кризою розвитку особистості [16].

Особливу увагу звертає на себе специфіка ціннісних вподобань людей у критичному та стабільному стані. Опитувані у стані кризи наділяють значно меншою значущістю такі цінності як «моральність», «любов», «духовність», «самовиховання», «взаємодопомога» та тяжіють до цінностей, пов'язаних з особистим комфортом: «спокій», «удача», «розслаблення».

Суб'єктивно-діяльнісний напрямок пропонує розглядати існування сенсу в якості «внутрішніх необхідностей життя», які представлені системою значущих для людини мотивів, спрямованостей та цінностей. Ситуація кризи розглядається в цій системі як «ситуація неможливості», в якій реалізація цих важливих аспектів існування стає неможливою як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин [7]. Цей напрямок представлено концепцією В. Е. Чудновського.

Спираючись на визначення сенсу, яке використовувала Ю. Б. Гіпенрейтер, В. Е. Чудновський зазначає, що пошук сенсової домінанти інтеграції власного досвіду є лише одним з аспектів пошуку власного сенсу життя, оскільки не менш важливим є аналіз продуктивності цієї домінанти, тобто ступеня, в якому вона сприяє розвитку особистості та вектора цього розвитку, що розділяє можливі сенси на адекватні та неадекватні [7]. В. Е. Чудновський стверджує, що ця дихотомія висвітлює

амбівалентну природу сенсу життя в функціонуванні особистості, оскільки він може мати як конструктивну, так і деструктивну роль. Таким чином, адекватність сенсу постає проблемою умов, в яких сенс як психологічне новоутворення може виконувати свою основну функцію — давати людині точку рефлексії власного життя.

В. Е. Чудновський пропонує дві основні характеристики адекватності сенсу:

1. Реалістичність сенсу життя, тобто відповідність життєво наявним об'єктивним умовам життя людини.

2. Конструктивність сенсу життя, тобто позитивність його впливу на розвиток особистості.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, в сучасній науковій психології кризи сенсу життя можуть розглядатися як нормативні явища, пов'язані із закономірностями розвитку особистості, і як екстраординарні явища, які потребують індивідуального підходу до вивчення.

На нашу думку, з огляду на теоретичні розробки розглянутих психологічних шкіл можливо висунути припущення, що формування сенсу життя є однією з основних потреб людини, оскільки цей процес нерозривно пов'язаний з мотиваційною сферою особистості та формуванням критеріїв діяльності особистості. Сенс життя може бути репрезентовано як у формі матеріального об'єкта, так і в формі ментальної концепції. Отже, перспективами подальших досліджень виступають дослідження репрезентацій протягом життєвого шляху особистості, які мають значний емоційний заряд для особистості (як позитивний, пов'язаний з володінням, так і негативний, пов'язаний зі страхом втрати), що спричиняє виникнення стану, подібного до психологічної вікової кризи.

Список використаних джерел

1. Вайзер Г. А. Смысл жизни и возраст // Психолого-педагогические и философские аспекты проблемы смысла жизни. — М.: ПИРАО, 1998. — № 5. — С. 3-14.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 45 с.

3. Франкл В. Экзистенциальный вакуум: вызов психиатрии // Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / Общ. Ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. М.: Прогресс, 1990. 320 с.
4. Карпинский К. В. Опросник смысложизненного кризиса / К. В. Карпинский. — Гродно : ГрГУ, 2008. — 127 с.
5. Карпинский К. В. Смысложизненный кризис в развитии личности: анализ концепций отечественной и зарубежной психологии: монография / К. В. Карпинский. — Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2015. — 319 с.
6. Мэй Р. Человек в поисках себя. — Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2013. — 224 с.
7. Чудновский В. Э., Бодалев А. А., Вайзер Г. А. и др. Психологические проблемы смысла жизни и акме (возрастной, профессиональный и социореабилитационный аспекты) // Теоретическая и экспериментальная психология. — 2008. — № 2. — С. 3-14.
8. Шамис А. Л. Вектор эволюции: Жизнь, эволюция, мышление с точки зрения программиста / А. Л. Шамис. — М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 200 с.
9. Шрейдер Ю. А. Смысл // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; предс. научно-ред. совета В. С. Стёпин; заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семингин; уч. секр. А. П. Огурцов. — 2-е изд., испр. и допол. — М.: Мысль, 2010. — 314 с.
10. Юнг К. Г. Жизненный рубеж. — М.: Прогресс, 1994. — С. 185-203.
11. Adler A. What Life Could Mean to You., Hazelden Foundation, Center City, Minnesota: Hazelden 1998. 215 p.
12. Derbyshire J., Wright G. Preparing for the future: development of an 'antifragile' methodology that complements scenario planning by omitting causation // Technological Forecasting and Social Change. — 2014. — 82. — P. 215-225.
13. Maddi S. R. The Existential Neurosis // Journal of Abnormal Psychology. — 1967. — Vol. 72. — No. 4. — P. 11-25.
14. Moos R. H., Tsu V. D. The crisis of physical illness: an overview // Coping with physical illness. — N. Y., 1977. — P. 3-21.
15. Oles P. Values and personality. — Lublin: KUL, 1989. — P. 77-95.
16. Yalom I. D. Existential Psychotherapy. Basic Books, 1980.

REFERENCES

1. Vayzer G. A. (1998) Smysl zhizni i vozrast [Meaning of life and age]. Psychological, pedagogical and philosophical aspects of the of the meaning of life. Moscow: PIRAO. (In Russian)
2. Vasilyuk F. K. Psikhologiya perezhivaniya. Analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy [Psychology of experience. Analysis of overcoming of critical situations]. Moscow: Moscow University. (In Russian)
3. Frankl V. (1990) Ekzistentsial'nyy vakuum: vyzov psikhiatrii [Existential Vacuum: The Challenge of Psychiatry]. Man in search for meaning. L. Y. Gozman (ED) and D. A. Leontiev (ED). Moscow: Progress. (In Russian)

4. Karpinskiy K. V. (2008) Oprosnik smyslozhiznennogo krizisa [Life-meaning crisis Questionnaire]. Grodno: GrodnoSU. (In Russian)
5. Karpinskiy K. V. (2015) Smyslozhiznennyy krizis v razvitiy lichnosti: analiz kontseptsiy otechestvennoy i zarubezhnoy psikhologii [Life-meaning crisis in personality development: analysis of the concepts of domestic and foreign psychology]. Grodno: GrodnoSU. (In Russian)
6. May R. (2013) Chelovek v poiskakh sebya [Man in search of himself]. Moscow: IHR. (In Russian)
7. Chudnovskiy V. E., Bodalev A. A., Vayzer G. A., Vakhromov Ye.Ye., Karpova N. L., Suvorov A. V. (2008) Psikhologicheskiye problemy smysla zhizni i akme (vozrastnoy, professional'nyy i sotsioreabilitatsionnyy aspekty) [Psychological problems of the meaning of life and acme (age, professional and socio-rehabilitation aspects)]. Theoretical and experimental psychology № 2. (In Russian)
8. Shamis A. L. (2013) Vektor evolyutsii: Zhizn', evolyutsiya, myshleniye s tochki zreniya programmista [Vector of evolution: Life, evolution, thinking from the point of view of a programmer]. Moscow: LIBROCOM. (In Russian)
9. Shreyder Y U. A. (2010) Smysl [Meaning]. New Philosophical Encyclopedia (2nd ed.). V. S. Stepin (ED) Moscow: RAS, Institute of philosophy. (In Russian)
10. Yung K. G. (1994) Zhiznennyy rubezh [Life line]. Moscow: Progress. Adler A. What Life Could Mean to You., Hazelden Foundation. Center City, Minnesota: Hazelden 1998. (In Russian)
11. Derbyshire, J.; Wright, G. (2014) Preparing for the future: development of an 'antifragile' methodology that complements scenario planning by omitting causation. Technological Forecasting and Social Change. (In English)
12. Maddi S. R. (1967) The Existential Neurosis. Journal of Abnormal Psychology. Vol. 72. No. 4. (In English)
13. Moos R. H., Tsu V. D. (1977) The crisis of physical illness: an overview. Coping with physical illness. N. Y.: Basic Books. (In English)
14. Oles P. (1989) Values and personality. Lublin: KUL. (In English)
15. Yalom I. D. (1980) Existential Psychotherapy. N. Y.: Basic Books. (In English)

Кононенко К. А.

аспирант кафедры дифференциальной и специальной психологии факультета психологии и социальной работы Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СМЫСЛОВОГО КРИЗИСА В СОВРЕМЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ШКОЛАХ

В статье проводится теоретический анализ концептов «смысл» и «смысловой кризис». Рассмотрены теоретические труды психодина-

мического, экзистенциального, гуманистического и субъектно-деятельностного направлений. Подробно описаны компоненты смысловых систем и схемы развития смыслового кризиса. Прослежены основные направления концептуализации понятия «смысловой кризис» и смежных понятий в работах представителей рассмотренных направлений. Определено, что формирование смысловой структуры связано с одной из значимых потребностей личности, поскольку оно непосредственно связано с мотивацией личности и определения ориентиров деятельности и критериев её успешности.

Ключевые слова: смысл, психология смысла, смысловой кризис личности, смысловая система личности, адаптация личности, картина мира.

Kononenko K. A.

PhD student of department of differential and special psychology,
faculty of psychology and social work Odessa I. I. Mechnicov
national university

REPRESENTATION OF CRISIS OF MEANING IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCHOOLS

A review of representation of the concepts of «meaning» and «crisis of meaning» in the thesaurus of main branches of psychology is conducted in the article. The scientific works of psychodynamic, existential, humanistic and subject activity psychology were analyzed. The main components of the systems of meaning and the processes of crisis are described as well as their influence on activity and adaptability of personality.

Based on this models of the development of crisis of meaning are created. The given model include: the conflict of intrapsychic and extrapsychic drives and their role in subconscious reflection of gained experience that result in rigid models of behavior and subjective interpretations of the events in personal life; the process realization of Major Concerns as the main aspects of human existence in the development of existential conflict with concepts of «finality of being», «existential freedom», «existential isolation» and «meaninglessness» which result in the development of noogenic neurosis; the functions of major life motives, values and aspirations; the wholesome narrative system that unites the individual life path in the categories of «past», «present» and «future» both in critical and stable periods of life.

The history of transformation of the concepts of «meaning» and «crisis of meaning» is described. The article proposes the need of meaning as one of the main needs of a person, due to its direct connection to the motivation and activity of personality.

The article highlights the existence of the components of the systems of meaning can exist both as meaningful material objects and philosophical or religious ideas. The study shows that those components have a high emotional value for the person regardless of their origin. Their personal meaning serves as the focal points of analysis of personal life and development which ensures the functioning of worldview.

Key words: meaning, psychology of meaning, crisis of personal meaning, system of personal meaning, adaptation of personality, worldview.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2020

УДК 159.923

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225431](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225431)

Добриніна І. В.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: irinadibrynina@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8158-3839

Кременчуцька М. К.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри диференціальної
та спеціальної психології Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
e-mail: mkk@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8588-1016

**ОБРАЗ МАЙБУТНЬОГО: КОНСТРУЮВАННЯ
ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ**

В статті надано огляд наукових векторів дослідження образу майбутнього особистості. Описано фактори, які впливають на репрезентації та конструювання образу світу майбутнього. Показано, що конструювання відбувається в конкретному індивідуальному контексті. Розглянуто методи та методики дослідження форм і стратегій будівництва ментальних репрезентацій та засобів конструювання образів майбутнього. Підкреслено переваги психосемантичного підходу діагностики індивіда як носія суб'єктивного досвіду. Представлено авторську методику оцінки образу світу майбутнього.

Ключові слова: майбутнє, образ світу, репрезентації, конструювання, психосемантичний аналіз.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення проблеми образу майбутнього визначається тим, що в умовах кардинальних трансформацій усіх сфер життя, що відбуваються у нашій державі, концепт «майбутнє» набуває ключового значення в індивідуальній та суспільній свідомості. Сучасна людина живе в середовищі тотальних та стрімких змін, що, зрозуміло, відбивається і на її ставленні до майбутнього, яке все частіше опи-

сується в термінах невизначеності, непрозорості, непередбачуваності тощо [10; 14].

Основними науковими векторами дослідження образу майбутнього особистості можна вважати філософський, соціологічний, психофізіологічний та психологічний [2; 3; 5; 9; 12].

Розуміння філософами майбутнього в його різних аспектах залежить від загальної концептуалізації проблем часу і кожна концепція часу з тих, що склалися й набули визнання у філософії, має свій образ майбутнього і викликає свої питання щодо його онтологічного і епістемологічного статусу [9].

Деталізуючи змістові та часові складові образу майбутнього, сучасний український соціолог Є. І. Головаха розкриває його опіночний аспект (бажане — очікуване) [8].

Психофізіологічні механізми антиципації були розкриті Б. Ф. Ломовим і Є. Н. Сурковим, які під антиципацією розуміють здатність діяти і приймати будь-які рішення з певним часово-просторовим випередженням стосовно очікуваних, майбутніх подій [17]. Сучасні нейробіологи також суттєву увагу приділяють вивченню психофізіологічних корелятивів при формуванні образу майбутнього у людини та ін. [24; 25; 26].

Інтерес до феномену образу майбутнього у психологічній науці виник досить давно і яскраво простежується у різних психологічних школах та методологічних напрямках. К. Г. Юнг висвітлював процес побудови власного майбутнього як своєрідний момент інтуїції, тобто сприйняття можливостей, які утримуються у ситуації [23].

Проблематика соціального конструювання реальності, закладена Л. С. Виготським, безумовно, служить фундаментом для осмислення психології образу майбутнього і побудови нових принципів психології цього феномену. У книзі «Історія розвитку вищих психічних функцій» Л. С. Виготський вперше викладає ідеї філософії соціального конструктивізму, де соціальна реальність, соціальна взаємодія розглядається Л. С. Виготським не як сукупність матеріальних умов, а як сукупність думок, ідей, цінностей [7]. Цей напрямок дослідження образу майбутнього простежується в роботах О. Н. Леонтьєва [15], К. О. Абульханової-Славської [1] та ін.

Сучасна психологія все активніше спрямовує свій фокус на дослідження майбутнього, адже за справедливим визначенням І. С. Поповича сьогодні відбувається парадигмальний поворот в науці, яка спрямовується від вивчення того, що існує, до вивчення того, що виникає [19]. Вчений зазначає, що в останнє десятиріччя бурхливими темпами розвивається психологія конструювання майбутнього — одна з наймолодших галузей соціальної психології, і неабиякої актуальності набуває феномен темпоральності.

За І. С. Поповичем, конструювання моделі очікуваного майбутнього можна розглядати як побудований особистістю проект результату. Цей проект є своєрідним передбаченням, що реалізується через прогностичну функцію соціальних очікувань особистості, а одночасно низка суб'єктів діяльності може поставити перед собою аналогічну мету [19].

Оцінюючи в цілому ставлення людини до власного майбутнього, слід відзначити, що образ майбутнього є найважливішим засобом конструювання людської ідентичності. Різні рівні ідентичності особистості можуть мати різну часову спрямованість, орієнтуватись на різні моделі майбутнього. Особиста проєкція майбутнього, з іншого боку, реалізує загальний соціальний дискурс майбутнього, який уможлиблює висування цілей соціального розвитку [4, с. 55].

Здатність особистості до конструювання власного майбутнього обумовлена особливостями її індивідуально-психологічних репрезентацій. Цей аспект є малодослідженим у психологічній науці.

Мета статті — представити методи та методики дослідження репрезентацій та конструювання особистістю образу світу майбутнього.

Результати дослідження. Основне завдання полягало в тому, щоб чітко визначити образ світу майбутнього в конкретному індивідуальному контексті. І це склало основну проблему. В рамках дослідження специфіки ментальних репрезентацій та особливості конструювання образів майбутнього особистості в конкретному індивідуальному контексті ми виокремили певні фактори, які впливають на цій феномен.

Блок соціально-демографічних чинників має медіаторний характер. Ці параметри визначалися за допомогою спеціально створеної розгорнутої анкети: вік, стать, регіон проживання, освіта, загальна кількість років навчання, місце народження, сімейний стан, кількість дітей, рід занять, власний дохід в місяць (грн), середній дохід на кожного члена родини (грн).

Блок особистісних рис: нейротизм, екстраверсія, відкритість до досвіду, доброзичливість, сумлінність. Ці параметри визначалися за допомогою методики NEO-PI-R.

Блок образу власного Я має модераторний характер. Для цього було створено на основі методу суб'єктивного шкалювання авторський опитувальник (Хороший — Поганий, Симпатичний — Несимпатичний, Добрий — Злий, Обережний — Необережний, Цікавий — Нецікавий, Позитивний — Негативний, Розумний — Безглуздий, Чуйний — Нечутливий, Важливий — Неважливий, Активний — Пасивний).

Різноманітність форм і стратегій побудови ментальних репрезентацій та засобів конструювання образів майбутнього може бути діагностована з використанням великої кількості методів, наявних в арсеналі сучасної психології [18]:

1) нейрофізіологічна діагностика здійснюється із застосуванням апаратних методів таких, як МРТ, з метою діагностики роботи нейронних мереж, включених у процес пригадування / уявлення [27];

2) психологічна і нейропсихологічна діагностика здійснюється за дослідженням уяви та здатності конструювання майбутнього. Для цього використовуються імажинітивні, візуальні, мнемічні, інтелектуальні та проєктивні методики [20];

3) дослідження в ході пато психологічного експерименту долучені елементи діагностики уяви, прогнозування, функції образного конструювання, уявлень про образ майбутнього особистості [11];

4) дослідження часової перспективи особистості спрямовані на визначення збалансованої часової перспективи, що дозволяє особистості гнучко перемикатися між подіями минулого, сьогодення і майбутнього в залежності від життєвих обставин і подій [13; 28];

5) ціннісно-смысловий напрямок діагностики вивчає специфіку ціннісно-смыслового наповнення суб'єктивного сприйняття особистістю часу життя [16];

6) біографічний напрямок діагностики — це біографічні дослідження, спрямовані на вивчення життєвого шляху особистості на основі безпосередньої взаємодії з нею [8];

7) соціально-психологічна й організаційна діагностика [21];

8) дослідження ставлення до минулого, сьогодення та майбуття (психосемантичний напрямок діагностики). Психосемантична парадигма розглядає індивіда як носія суб'єктивного досвіду, що володіє індивідуальною системою смислів. Суб'єктивний досвід представляється у вигляді семантичного простору, осями якого є узагальнені смислові підстави, які використовуються піддослідним для співвіднесення і протиставлення стимулів або об'єктів. У психосемантичному підході можливий розгляд суб'єкта як певний простір смислів, індивідуальних значень, соціальних відносин і ідентифікацій, а аналізу піддається індивідуальна структура особистості, описана її власною мовою, в системі власних конструктів [6].

На принципах психосемантичного підходу була створена авторська методика оцінки образу світу майбутнього. Зазначена методика являє собою техніку суб'єктивного шкалювання, тобто показує, яким індивід уявляє своє майбутнє. Була обрана ця процедура, оскільки вона є ефективною психодіагностичною процедурою кількісного і якісного індексування значень при вимірі емоційного ставлення індивіда до об'єктів, при аналізі соціальних установок, ціннісних орієнтацій, суб'єктивно-особистісного змісту, відмінності аспектів самооцінки тощо.

Шкалювання проводилося за параметрами, які характеризували образ світу майбутнього за дихотомічними конструктами: Переборність — Невідворотність, Везіння — Невезіння, Довіра — Недовіра, Справедливість — Несправедливість, Впевненість — Невпевненість, Щастя — Нещастя, Ефективність — Неєфективність, Відданість — Зрада, Успішність — Неуспішність, Небайдужість — Байдушність. Загальна кількість параметрів становила десять вимірів власного образу світу майбутнього.

Респондентам було представлено методіку у вигляді таблиці, в якій необхідно було за 6-бальною шкалою оцінити виразність кожного виміру власного образу світу майбутнього від повної згоди з одним полюсом конструкту до повної згоди з протилежним полюсом конструкту.

Результати дослідження за методикою репрезентуються у вигляді профілю за вимірами образу світу майбутнього, а також будується композитна (інтегральна) шкала, яка характеризує загальний рівень орієнтування в образі світу майбутнього, який розраховується як середнє арифметичне значення за усіма десятима вимірами методіки.

Для оцінки взаємин між досліджуваними показниками, які операціоналізовано у якості понять психосемантичного аналізу, використовувалося багатовимірне розгортання. Методологія багатовимірного розгортання базується на моделі геометричних переваг, яка допускає, що індивід в наборі багатовимірних виборів буде вибирати саме той об'єкт, який найбільш близький до ідеального до точки в просторі, згідно з уявленнями індивіда. Даний вид статистичного аналізу розроблявся в рамках когнітивної психології, а потім набув широкого поширення в інших розділах психологічної науки. Оскільки зазначений метод статистики є непараметричним, він надійніший при вивченні даних, отриманих за допомогою психосемантичних досліджень, ніж, наприклад, факторний аналіз.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, нами було визначено комплекс методів та методик, що дозволяють виокремити специфіку ментальних репрезентацій та особливості конструювання образів майбутнього особистості в конкретному індивідуальному контексті. Було виокремлено медіативну та модеративну компоненти. Дійдено до висновку, що саме психосемантичний підхід найбільш інформативний у виявленні здатності особистості до конструювання образів власного майбутнього.

Перспективами подальшого дослідження стане виявлення взаємозв'язків форм та стратегій побудування ментальних репрезентацій образу майбутнього із стратегіями поведінки особистості у складних життєвих ситуаціях.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова-Славская К. А., Березина Т. Н. *Время личности, время жизни*. СПб., 2001. 304 с.
2. Бергер П., Лукман Т. *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. М.: Медиум, 1995. 323 с.
3. Бернштейн Н. А. *Физиология движений и активность*. М.: Наука, 1990. 496 с.
4. Богомяков В. Г. *Дискурс будущего* // *Дискурс-Пи*. 2010. № 1–2. С. 53–55.
5. Бушанський В. В. Екзистенціальний підхід до концептуалізації часу // *Наукові записки ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. 5–6 (91–92). С. 93–124.
6. Вассерман Л. И., Трифонова Е. А., Червинская К. Р. *Семантический дифференциал времени: экспертная психодиагностическая система в медицинской психологии: пособие для врачей и медицинских психологов*. СПб., 2009. 44 с.
7. Выготский Л. С. *Воображение и творчество в детском возрасте*. СПб.: Союз, 1997. 96 с.
8. Головаха Е. И., Кроник А. А. *Психологическое время личности*. Киев: Наукова думка, 1984. 272 с.
9. Даценко В. С. *Майбутнє як філософська проблема* // *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2019. Т. 11, вип. 2 (24). С. 49–59.
10. *Досвід переживання пандемії covid-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка: матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 року «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії covid-19 і карантину»* / [за наук. ред. М. М. Слюсаревського, Л. А. Найдьонові, О. Л. Вознесенської]. К. : ІСПІ НАПН України, 2020. 121 с. Режим доступу: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf
11. Загорная Е. В. *Основы патопсихологии*. М.: Мир науки, 2018. Режим доступу: <http://izd-mn.com/PDF/24MNNPU17.pdf>
12. Зинченко В. П. *Время действующее лицо* // *Вопросы психологии*. 2001. № 6. С. 36–54.
13. Кіреева З. О. *Час як детермінанта онтогенетичного розвитку свідомості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01*. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. О., 2010. 36 с.
14. Кожем'якіна О. М. *Довіра до майбутнього людини XXI століття* // *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 1 (7). С. 142–150. Режим доступу: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/536>
15. Леонтьев А. Н. *Образ мира : Избранные психолог. произведения : в 2 т. М. : Педагогика, 1983. Т. 2. С. 251–262.*
16. Леонтьев Д. А., Шелобанова Е. В. *Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего* // *Вопросы психологии*. 2001. № 1. С. 57–66.

17. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Директ-Медиа, 2008. 1174 с. Режим доступа: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=39189>
18. Михальский А. В. Психология конструирования будущего / МГППУ. Москва, 2014. 192 с.
19. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2015. Вип. 6. С. 145–154. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_6_26.
20. Ретуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. СПб. : Речь, 2003. 352 с.
21. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.
22. Цуканов Б. И. Время в психике человека. Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.
23. Юнг К. Г. Человек и его символы. М.: Педагогика, 1997. 368 с.
24. Ardolino, J. «What if...?» An EEG-sLORETA Study Investigating Episodic Future Thinking in Subclinical Anxiety (Doctoral dissertation, University of Gloucestershire). Master of Science by Research Psychological and Behavioural Sciences In the Faculty of Natural and Social Sciences. 2019. 87 p.
25. Blouin-Hudon E. M. C., Pychyl T. A. A mental imagery intervention to increase future self-continuity and reduce procrastination. *Applied Psychology*. 2017. 66(2). 326–352.
26. Brosch T., Stussi Y., Desrichard O., Sander D. Not my future? Core values and the neural representation of future events. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*. 2018. 18(3). 476–484.
27. Pearson J. The human imagination: the cognitive neuroscience of visual mental imagery. *Nat Rev Neurosci*. 2019. 20(10). 624–634. doi: 10.1038/s41583-019-0202-9.
28. Zimbardo P. G., Boyd J. N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. 77. 1271–1288.

REFERENCES

1. Abul'hanova-Slavskaya, K. A., & Berezina, T. N. (2001) Personality time — time life. SPb. [in Russian].
2. Berger, P., & Lukman, T. (1995). Social construction of reality. A treatise on the sociology of knowledge. M.: Medium [in Russian].
3. Bernshtejn, N. A. (1990). Physiology of movements and activity. M.: Nauka [in Russian].
4. Bogomyakov, V. G. (2010). Discourse of the future // *Diskurs-Pi*. 1–2. 53–55 [in Russian].
5. Bushanskyi, V. V. (2017). Existential approach to the conceptualization of time // *Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NASU*. 5–6 (91–92). 93–124 [in Ukrainian].

6. Vasserman, L. I., Trifonova, E. A. & Chervinskaya K. R. (2009). Semantic time differential: an expert psychodiagnostic system in medical psychology / *Posobie dlya vrachej i medicinskih psihologov*. SPb [in Russian].
7. Vygotskij, L. S. (1997). *Imagination and creativity in childhood*. SPb.: SOYUZ [in Russian].
8. Golovaha, E. I. & Kronik, A. A. (1984). *Personality psychological time*. Izd-vo «Naukova dumka», Kiev [in Russian].
9. Datsenko, V. S. (2019). The future as a philosophical problem // *Filosofiiia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. 11. 2 (24).49–59 [in Ukrainian].
10. Experience of experiencing the covid-19 pandemic: remote psychological research, remote psychological support: *Proceedings of the online-seminar 23 kvitnia 2020 roku «Dosvid karantynu: dystantsiina psykhologichna dopomoha i pidtrymka» ta 15 travnia 2020 roku «Dystantsiini psykhologichni doslidzhenia v umovakh pandemii covid-19 i karantynu»* (p 121). K. : ISPP NAPSU. Retrieved from: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onlsem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf [in Ukrainian].
11. Zagornaya, E. V. (2018). *Fundamentals of Pathopsychology*. M.: Mir nauki, Retrieved from: <http://izd-mn.com/PDF/24MNNPU17.pdf> [in Russian].
12. Zinchenko, V. P. (2001). Time is the character // *Voprosy psihologii*. 6. 36–54 [in Russian].
13. Kireieva, Z. O. (2010). Time as a determinant of ontogenetic development of consciousness. Extended abstract of candidate's thesis. Odessa: ONU [in Ukrainian].
14. Kozhemiakina, O. M. (2013). Confidence in the future of the man of the XXI century // *Filosofiiia nauky: tradytsii ta innovatsii*. 1 (7). 142–150. Retrieved from: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/536> [in Ukrainian].
15. Leont'ev, A. N. (1983). The image of the world: Selected psychologist. works. T. II. (pp. 251–262). M. : Pedagogika [in Russian].
16. Leont'ev, D. A., Shelobanova E. V. (2001). Professional self-determination as the construction of images of a possible future // *Voprosy psihologii*. 1. 57–66 [in Russian].
17. Lomov, B. F. (2008). *Methodological and theoretical problems of psychology*. Moskva: Direkt-Media. Rezhim dostupu: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=39189> [in Russian].
18. Mihal'skij, A. V. (2014). *The psychology of designing the future*. MGPPU Moskva [in Russian].
19. Popovych, I. S. (2015). Constructing a model of the expected future by the individual // *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykhologichni nauky*. 6. 145–154. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_6_26 [in Ukrainian].
20. Rehus, L. A. (2003). *Psychology of forecasting: successes in knowing the future*. SPb : Rech' [in Russian].
21. Tytarenko, T. M. (2003). *The life world of the individual: within and outside of everyday life*. K.: Lybid [in Ukrainian].
22. Cukanov, B. I. (2000). *Time in the human psyche*. Odessa: Astroprint [in Russian].

23. Yung, K. G. (1997). Man and his symbols. M., Pedagogika [in Russian].
24. Ardolino, J. (2019). «What if...?» An EEG-sLORETA Study Investigating Episodic Future Thinking in Subclinical Anxiety (Doctoral dissertation, University of Gloucestershire). Master of Science by Research Psychological and Behavioural Sciences in the Faculty of Natural and Social Sciences. 87p.
25. Blouin-Hudon, E. M. C., & Pychyl, T. A. (2017). A mental imagery intervention to increase future self-continuity and reduce procrastination. *Applied Psychology*, 66(2), 326–352.
26. Brosch, T., Stussi, Y., Desrichard, O., & Sander, D. (2018). Not my future? Core values and the neural representation of future events. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 18(3), 476–484.
27. Pearson J. (2019). The human imagination: the cognitive neuroscience of visual mental imagery. *Nat Rev Neurosci*. Oct;20(10):624–634. doi: 10.1038/s41583-019-0202-9.
28. Zimbardo P. G. & Boyd J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric // *Journal of Personality and Social Psychology*. 77. 1271–1288.

Добрынина И. В.

аспирант кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Кременчуцкая М. К.

кандидат психологических наук, доцент кафедры
дифференциальной и специальной психологии Одесского
национального университета имени И. И. Мечникова

ОБРАЗ БУДУЩЕГО: КОНСТРУИРОВАНИЕ И РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ

В статье дан обзор научных векторов исследования образа будущего личности. Описаны факторы, которые влияют на представления и конструирование образа мира будущего. Показано, что конструирование происходит в конкретном индивидуальном контексте. Рассмотрены методы и методики исследования форм и стратегий построения ментальных репрезентаций и средств конструирования образов будущего. Подчеркнуты преимущества психосемантического подход в диагностике индивида как носителя субъективного опыта. Представлена авторская методика оценки образа мира будущего.

Ключевые слова: будущее, образ мира, репрезентации, конструирование, психосемантический анализ.

Dobrynina I. V.

graduate student of the Department of Differential and Special Psychology of Odessa I. I. Mechnikov National University.

Kremenchutska M. K.

PhD in Psychology, associate professor of the Department of Differential and Special Psychology of Odessa I. I. Mechnikov National University.

**IMAGE OF THE FUTURE: DESIGN
AND REPRESENTATION**

Problem statement. It is shown that the main scientific vectors of the study of the personality image of the future can be considered philosophical, sociological, psychophysiological and psychological. In psychology, the future is revealed as a property of the mental. It is determined that the psychological phenomenology of the image of the future is that it is a holistic view of the individual about the future. It is in the mind and constantly affects behavior, activities, and its emotional state. The ability of an individual to construct his own future is due to the peculiarities of his individual psychological representations. This aspect is little studied in psychological science.

The purpose of the article is to present methods and techniques of research of representations and designing the world image of the future by the person.

Results of the research. It is noted that the process of forming the image of the future is not only a vision of the end result, but also the impact on the assessment of behavior, consolidation of moral, volitional, intellectual efforts to realize their own expectations. This emphasizes the subjective nature of this process. In the framework of the research of mental representations and the peculiarities of constructing personality images of the future in a particular individual context were identified the mediative and moderative components that influence this phenomenon. The author's method of assessing the world image of the future is presented. It is a technique of subjective scaling — that is, it shows how the individual imagines his future. To assess the relationship between the studied indicators, which are operationalized as concepts of psychosemantic analysis, a multidimensional deployment was used.

Conclusions and prospects for further research. It is concluded that the psychosemantic approach is the most informative in the identified abilities of the individual to construct images of their own future. It is noted that the prospects for further research will be to identify the re-

relationship between forms and strategies for building mental representations of the image of the future with strategies for individual behavior in difficult life situations.

Key words: future, image of the world, representations, construction, psychosemantic analysis.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

УДК 159.9:62:323.39

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225432](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225432)

Лазор Е. П.

к. політ. н., доцент кафедри психології
Національного університету «Одеська юридична академія»
Фонтанська дорога 23, м. Одеса
ORCID: 0000-0003-3706-5708

РОЛЬ ІМПЛІЦИТНОЇ ТЕОРІЇ ЛІДЕРСТВА ДЛЯ ПОБУДОВИ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Важливу роль у побудові ефективного, конкурентоспроможного іміджу політичного лідера відіграє його сприйняття населенням, особливо під час передвиборчої кампанії, оскільки на сьогоднішній день у більшості українців спостерігається тенденція до персоніфікації політичних партій та фракцій. При побудові образу політичного лідера іміджмейкерам важливо враховувати імпліцитне сприйняття. Адже правильно сформований іміджмейкерами імідж є запорукою перемоги та досягнення певних цілей, які ставить перед собою політичний лідер. У роботі автор зосереджує увагу на психологічних основах імпліцитної теорії лідерства для адекватної побудови іміджу політичного лідера, оскільки імпліцитна теорія, незалежно від ступеня її істинності, дозволяє здійснювати категоризацію явищ дійсності і впливає на поведінку та дії людини.

Мета дослідження — проаналізувати існуючі імпліцитні теорії лідерства та визначити їх роль при формуванні іміджу політичного лідера.

Методи дослідження: бібліографічний: аналіз, систематизація теоретичних даних та літературних джерел, історичний: дослідження виникнення, формування та розвитку імпліцитних теорій лідерства та поняття імідж політичного лідера.

Проаналізовано наукові надбання щодо становлення імпліцитних теорій і теорій установок особистості. Вказано на різноманіття підходів до імпліцитних теорій із позицій психологічної, соціальної та політичної теорії. Роз'яснено вплив установок на сприйняття і побудову образів політичних лідерів серед населення. Відокремлено структурні компоненти іміджу політич-

ного лідера: соціально-демографічні характеристики політика; ідеологічна складова; очікування цільової аудиторії. Розглянуто їх взаємозв'язок із імпліцитними уявленнями особистості. Підкреслено, що імідж політичного лідера повинен будуватися з урахуванням всіх трьох складових і відповідати актуальним в період висування лідера потребам й образам суспільства.

Все вищезазначене дозволяє розглядати «імпліцитну теорію» особистості в якості когнітивного механізму висування політичного лідера, що доповнює дію аналогічного за функцією поведінкового механізму — психологічного обміну та формування установок.

Ключові слова: імпліцитна теорія лідерства, імідж, політичний лідер, іміджмейкер, установки, професійні установки, образ політичного лідера.

Постановка проблеми. Поняття «імпліцитної теорії лідерства» для пострадянського простору є досить новим і недостатньо вивченим. Здебільшого із «імпліцитною теорією» ми зустрічаємось у психології особистості, а не у психології лідерства. Імпліцитна теорія особистості (від англ. Implicit — не виражений) — психологічна концепція, яка описує конкретні закономірності та передбачення, які використовує людина при формуванні вражень, що базуються на обмеженому обсязі вихідної інформації про незнаний людський досвід [13, с. 233–258]. Цим поняттям описується схильність людей вбачати зв'язок між певними людськими типами і особистісними рисами. Тобто люди формують свої власні уявлення про ті чи інші об'єкти на основі власного засвоєного досвіду та образів, які зберігаються в їх довгостроковій пам'яті. Якщо звернути увагу на формування певних образів, то необхідно розібратися із формуванням установок особистості та їх впливом на прийняття рішень, особливо гостро це питання постає при виборі під час проведення виборчих кампаній. Оскільки на сьогоднішній день у більшості українців спостерігається тенденція до персоналізації політичних партій, фракцій тощо. Отже правильно сформований іміджмейкерами імідж політичного лідера є запорукою перемоги та досягненням певних цілей, які ставить перед собою політичний лідер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників імпліцитної теорії з різних ракурсів можливо виокремити: Ю. І. Александрова, Г. М. Андрееву, С. Ах, І. В. Блауберга, Дж. Брунера, Д. Джуліана, Б. Калдера, Н. В. Іпполітова, Р. Лордона, Д. Майнера, Д. Пфедфера, Р. Таджіурі, Е. М. Трофімову, Р. Фоті, Е. Холландера, Д. Шапіро, Є. Г. Юдіна та інших [1; 2; 5–7].

Вивченню іміджу політичного лідера та поняттю лідерства взагалі приділяли увагу в своїх працях такі науковці: Платон, Аристотель, Г. Гегель, В. М. Амелін, Дж. Барбер, Б. П. Борисов, А. Браун, П. Берд, М. Вебер, М. Д. Валова, Т. Гоббс, К. В. Єгорова-Гантман, М. Е. Кошелюк, С. Ф. Лісовський, Н. Макіавеллі, Дж. Мак-Грегор, Р. Міхельс, І. Мінтусов, Є. Г. Морозова, Д. Перлматтер, Г. Г. Плеханов, В. Парето, Г. Г. Почепцов, Б. Г. Ушаков, В. М. Шепель та інші [1–7].

Аналіз ролі ЗМІ у формуванні політичного іміджу лідера, механізмів впливу і бар'єрів сприйняття інформації виборцями досліджували: М. Г. Анохін, В. М. Горохов, М. Д. Валова, З. М. Зотова, В. Г. Зазикін, Т. Ю. Лебедева, С. Ф. Лісовський, В. С. Комаровський, В. Г. Корольков, О. Г. Морозова, В. Л. Музикант, М. М. Назаров, С. В. Рогаčov, Т. П. Сухомлінова та інші [6; 7; 12; 14].

Формулювання цілей статті. Оскільки здебільшого у наукових роботах ми зустрічаємо імпліцитні теорії в рамках вивчення особистості чи лідерства, чи інтелекту або обдарованості, то можливо зазначити, що досліджень формування іміджу політичних лідерів з позицій цього підходу дуже мало. Якщо розглядати поняття іміджу як образу, який політик і його команда намагаються нав'язати представникам цільової аудиторії, то можливо зазначити, що прототип успішного політичного лідера виступає як досить складна когнітивна складова, яка не зводиться лише до індивідуального когнітивного досвіду окремого суб'єкта, але при цьому формується із урахуванням різноманітних контекстуальних впливів і потребує всебічного дослідження із урахуванням історично-культурних змін суспільства.

Мета дослідження — проаналізувати існуючі імпліцитні теорії лідерства та визначити їх роль при формуванні іміджу політичного лідера.

Методи дослідження: бібліографічний: аналіз, систематизація теоретичних даних та літературних джерел, історичний: дослідження виникнення, формування та розвитку імпліцитних теорій лідерства та поняття іміджу політичного лідера.

Виклад основного матеріалу. При історичному огляді літератури з цієї тематики зазначимо, що поняття «імпліцитна теорія лідерства» на пострадянському просторі є маловивченим та малознайомим, здебільшого цей феном постає як вивчення окремого випадку більш загального когнітивного явища — «імпліцитної теорії» особистості, яка своєю чергою визначається як несвідома ієрархічна система уявлень про психічну організацію інших людей [5; 6]. Уперше термін використав Л. Кронбах (1954) для позначення узагальненого сприйняття особистості іншої людини. Дж. Брунер і Р. Таджіурі (1954) використовують це поняття стосовно процесів соціальної перцепції. Вони цим поняттям описують схильність людей вбачати зв'язок між певними людськими типами і особистісними рисами.

Дж. Брунер, Д. Шапіро та Р. Тагіурі (1958) у статті «Значення рис окремо та в поєднанні» періодичну стійку поведінку іншої людини розглядають як основу формування системи, що кодує інформацію про природу особистості, і тут автори запозичують термін Л. Кронбаха — імпліцитна теорія особистості. Сформована імпліцитна теорія дозволяє отримувати сукупне знання про особливості людини на основі інформації, яка надходить: «людина знає про людей більше, ніж те, що безпосередньо означає той чи інший акт поведінки... якщо ми знаємо, що людина володіє певними рисами, ми робимо висновок про присутність або відсутність інших певних рис» [9, с. 10]. Вивідне знання, що отримується на підставі комбінації рис, взаємопов'язане з внеском кожної окремої риси в комбінацію. Таким чином, риса визначається вивідним знанням, а також контекстом або іншими рисами, разом з якими вона пред'являється.

Р. Стернберг (1985) вважав, що вивчення імпліцитних теорій дозволяє реконструювати типову повсякденну поведінку і тим самим соціокультурний контекст, в якому функціонує та чи інша наукова психологічна теорія. З його точки зору, імпліцитні теорії є конструктами людей, як неспеціалістів, так і фахівців у певній галузі знання (на відміну від експліцитної теорії, що представляє собою конструкти психологів, засновані на емпіричних даних). Завдяки імпліцитним теоріям люди отримують можливість класифікувати сприйняття і оцінювати себе та інших. Імпліцитні теорії, розвиваючись, дають початок побудові наукових теорій: «експліцитні теорії можуть, таким чином, розглядатися як формалізовані імпліцитні теорії експертів» [14, с. 39], тому дослідження імпліцитних теорій може виявитися корисним для відкриття нової області знань або нового підходу у вже досліджених галузях знань, або тих аспектів феномену, які ще не були розглянуті.

Ф. К. Келлі (1989) припускає, що так звані «звичайні люди» конструюють імпліцитні теорії так само, як вчені — наукові теорії; будують гіпотези і перевіряють їх у житті — як вчені проводять експерименти, щоб підтвердити або спростувати стан наукової теорії, що перевіряється [11].

Імпліцитна теорія, незалежно від ступеня її істинності, дозволяє здійснювати категоризацію явищ дійсності і впливає на поведінку людини. Індивідуальна система значень формується в ході (спільної) предметної діяльності на основі індивідуального досвіду, в певному культурно-історичному середовищі та існує в контексті мотивів, цілей, завдань суб'єкта на даний момент.

Експериментально імпліцитна теорія моделюється через побудову семантичних просторів — «операціональних моделей категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості» [7, с. 32–37].

Розглядаючи механізми лідерства, Е. Холландер і Д. Джуліан, вважали, що люди сприймаються в групах як лідери в тій мірі, в якій їх характеристики (наприклад, інтелект, риси особистості, цінності) відповідають уявленням інших про лідера.

В імпліцитній теорії лідерства Б. Калдер підкреслив, що лідерство — феномен, багато в чому існуючий в атрибуціях послі-

довників, а Д. Пфедфер назвав лідерство великою ілюзією, яка породжена людьми, що потребують героїв. А в роботі Р. Лорда зі співавторами (1991) експериментально було доведено, що люди дійсно формують абстрактні уявлення про лідера, що зберігаються в їх довготривалій пам'яті. Ці уявлення отримали назву прототипів лідерства. У груповій взаємодії відбувається зв'язка індивідуальних прототипів лідерства з моделями поведінки, що демонструються членами групи і дозволяють судити про ступінь їх відповідності лідерській ролі.

Зазначимо дві ймовірних інтерпретації існування імпліцитних теорій, які було запропоновано С. Московічі [12, с. 48–52]. Згідно з першою, люди набувають їх через досвід взаємодії з іншими людьми. Другий тип пояснення вбачає джерело імпліцитних теорій в умовах функціонування когнітивного світу досліджуваного [12, с. 48–52]. Тобто людина прагне стабілізувати, організувати своє оточення, оскільки навколишнє середовище вбачається складним, має безліч варіантів поведінки оточуючих і різноманіття ситуацій. Отже, людина намагається виробити характерне для її соціального оточення, стабільне уявлення, при цьому нестійкість самої особистості спонукає її до пошуку закономірностей та інваріантів. Ця потреба дозволяє «навести порядок» у своєму оточенні за допомогою імпліцитних теорій, передбачити своє оточення і володіти ним, але і призводить до спрощень і помилок у сприйнятті.

Функціонально імпліцитні теорії близькі до установки, оскільки вони визначають здебільшого виборчу активність у сприйнятті, схильність до певного стилю поведінки. Зокрема функціональну близькість імпліцитних теорій та установки розглядає Ю. С. Білецька. Відмінності ж спостерігаються в структурі [5].

Установка актуалізується у відповідь на стимули — параметри ситуації. Імпліцитна теорія — це та структура, на основі якої відбувається формування установки. Вона більш статична і може містити в собі кілька установок, об'єднаних загальною ситуацією, переконаннями та ін. Установка, на думку Д. М. Узнадзе, — це первинна неусвідомлена реакція на ситуацію, в якій вона усвідомлює і вирішує задачі. Він «роз-

глядав установки не як поодинокі психічне утворення, що дозволяє прояснити деякі психічні явища, а як основу психічної активності людини» [8]. При цьому Д. М. Узнадзе і його колеги прийшли до висновку, що факту будь-якої активності особистості «безпосередньо передує установка діючої особистості... і вся діяльність її надалі протікає під знаком прямого впливу даної установки», так що активність особистості — це по суті «реалізація її установок» [8]. Важливо зазначити, що згідно з уявленнями Дмитра Миколайовича, установкам людини «передують свідомий психічний процес», вони «являють собою факт з області тієї сфери людської активності, яку до теперішнього часу називали сферою несвідомої психіки». Таким чином, «без участі установок взагалі ніяких психічних процесів як свідомих явищ не існує... Для того щоб свідомість почала працювати в якому-небудь певному напрямку, попередньо необхідно, щоб була в наявності активна установка, яка, власне, в кожному окремому випадку і визначає цей напрямок» [1, с. 6].

Під установкою сучасні науковці розуміють сформовані особистістю аксіоми які свідомо та несвідомо впливають на її життєдіяльність [4, с. 8–13]. Отже, основною умовою створення актуальної установки є: а) потреба; б) ситуація; в) процес задоволення потреби або розв'язання задачі. Таким чином, щоб установка особистості могла сформуватися і актуалізуватися пізніше, потрібні схеми, шаблони, стратегії, відповідно до яких ця актуалізація могла б розгортатися. Зауважимо, що установка це явище динамічне, а імпліцитна теорія — структурне і невід'ємною складовою її є образи. Оскільки імідж політичного лідера передбачає формування певного образу, то в контексті цієї роботи слід звернутися до поняття професійних установок. Так у сучасних дослідженнях ми зустрічаємо таке трактування «професійної установки — це сформований у процесі життєдіяльності персоніфікований образ професії з його процесуальною та результативною складовою» [3, с. 5–11]. Створенням таких професійних образів здебільшого і зайняті іміджмейкери. В своїй роботі вони не лише вивчають найбільш популярні образи видатних політичних лідерів, а й намагаються вплинути на формування та створення нових. Впровадження

та розповсюдження за допомогою ЗМІ та PR-технологій нових образів політичних лідерів поступово формує нові погляди на професійні установки, а зокрема і на осіб, які повинні займати відповідні посади.

Якщо ми звернемо увагу на те, як у соціальній психології розглядаються імпліцитні теорії, то можемо зазначити, що тут вони фігурують як спосіб структурування соціальної інформації з метою її найкращого збереження, поряд з прототипами, схемами, скриптами [1; 2]. Так Г. М. Андреева розглядає імпліцитні теорії особистості як організацію інформації про іншу людину, при якій існує мережа очікувань щодо взаємозв'язку деяких рис. Таким чином, якщо особистість переконана, що риса X завжди зустрічається разом з рисою Y, то, спостерігаючи у сприймаємої людини рису X, вона автоматично передбачає і наявність риси Y. Таке довільне зчеплення рис отримало назву «ілюзорних кореляцій», коли з'являються нічим не обґрунтовані уявлення про обов'язкове зчеплення тих чи інших якостей у людини. Хоча сукупність таких уявлень про універсальну, стабільну структуру особистості лише в лапках може бути названа «теоріями», їх практичне значення від цього не зменшується. Імпліцитні теорії особистості включають в себе не просто ідею про зв'язок двох рис, але уявлення про цілісну систему організації рис всередині людини, що і породжує певні очікування від її поведінки [1, с. 2]. Таку систему очікувань буде кожна людина, і тому імпліцитні теорії особистості відіграють не останню роль при побудові іміджу політичних лідерів.

«Крім імпліцитних теорій особистості, ряд авторів сьогодні пропонує ввести поняття «імпліцитні соціальні теорії» — переконання, що формуються в масовій свідомості щодо того, як і яким чином співвідносяться між собою риси будь-якого соціального середовища або в будь-якому соціальному явищі. Імпліцитні соціальні теорії відрізняються від імпліцитних теорій особистості за двома пунктами: перш за все вони охоплюють набагато більший спектр соціальних явищ (тобто не тільки особистості) і, далі, вони часто не є уявленнями окремої людини, можуть бути поданням цілої групи» [1, с. 2]. А оскільки при створенні іміджу політика використовується знання по-

треб та інтересів цільової аудиторії і реального політика ніби намагаються «підлаштувати» під ці потреби, то знання основ імпліцитних соціальних теорій в певній соціальній групі відіграє важливу роль для іміджмейкерів. Якщо ми розглянемо структуру іміджу політичного лідера, то ми можемо відокремити її наступні складові: соціально-демографічні характеристики політика (стать, вік, освіта, соціальний статус, сімейний стан тощо); ідеологічна складова (політична програма політика); очікування цільової аудиторії (потреби і цінності цільової аудиторії). Всі ці складові можливо вивчити завдяки існуючим імпліцитним теоріям.

При розгляді першого та другого структурних компонентів можливо навести приклад експериментальних досліджень імпліцитних теорій дорослі американці і японці описують роль організаційного лідера в маскулінних термінах. Однак якості, які пов'язують з тими чи іншим образом лідера та з цією роллю, трохи різні. Наприклад, в Японії така риса, як дбайливість, зазвичай відноситься до переваг лідера, сусідуючи з маскулінними характеристиками лідера. А в США дбайливість стереотипно зараховується до категорії фемінних та є неприйнятною для ефективного лідера. Для колумбійців такі особистісні риси, як хитрість і підступність, є запорукою ефективного лідерства. А швейцарці, навпаки, розглядають подібні риси як такі, що перешкоджають ефективному лідерству [5; 12; 13]. Отже, якщо характерна для якоїсь культури «імпліцитна теорія» ефективного лідерства передбачає в якості бажаного зразка стиль прийняття рішень, то люди, які претендують на лідерські ролі, повинні будувати свій імідж саме в контексті цього стилю.

Розглянемо такий компонент структури іміджу політичного лідера, як «очікування цільової аудиторії». Сам ефект «очікувань» реалізується в імпліцитних теоріях особистості — повсякденних уявленнях, більш-менш виразно існуючих у кожної людини, щодо зв'язків між тими чи іншими якостями особистості, щодо її структури, мотивів поведінки. Сприйняття особистістю іншої людини перш за все засноване на власних конструктах та очікуваннях. При цьому коректно використана технологія створення та просування іміджу за усіма структур-

ними компонентами, згідно з імпліцитними уявленнями про політичного лідера, часто дозволяє політикам отримати підтримку значної частини цільової аудиторії.

Висновки. Все вищезазначене дозволяє розглядати «імпліцитну теорію» особистості в якості когнітивного механізму висування політичного лідера, що доповнює дію аналогічного за функцією поведінкового механізму — психологічного обміну та формування установок. Необхідно також, щоб не лише створений імідж політичного лідера відповідав існуючим імпліцитним теоріям виборців, але зміст його цільової програми відбивав наявні у виборців потреби, тобто відповідав їх очікуванням. Подібний погляд на співвідношення формуючих механізмів політичного лідера добре узгоджується з думкою більшості сучасних фахівців про те, що лідерство не може бути зрозуміле виключно або з точки зору дій лідера, або з точки зору абстрактних когнітивних прототипів послідовників. Воно повинно включати уявлення не лише про лідерство, а й про поведінку лідера та соціальний вплив. Імідж політичного лідера повинен будуватись з урахуванням всіх трьох складових і відповідати актуальним в період висування лідера потребам й образам суспільства.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 288 с.
2. Андреева Г. М. Современная социальная психология на Западе. Теоретические ориентации / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 287 с.
3. Асеева Ю. О. Професіогенез професійних установок особистості // Наука і освіта. — 2015. — № 3/СХХХІІ. — С. 5–11.
4. Асеева Ю. О., Косідло В. Л., Сучасний погляд на теорії установок та дефініція поняття «установка»// Colloquium-journal. — Warszawa: Polska, 2019. — № 3 (27), cz. 4. — S. 8–13.
5. Белецкая Ю. С. Импліцитные теории организационных межличностных отношений: дис. ... канд. психол. наук / Ю. С. Белецкая. — М., 2003. — 192 с.
6. Траверсе Т. Психологія політична // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 614 с. — ISBN 978-966-611-818-2

7. Петренко В. Ф. Междисциплинарный подход к исследованию сознания и личности: экспериментальная психосемантика // Ярославский психологический вестник. — 2005. — Вып. 12. — С. 32–37.
8. Узнадзе Д. Н. Теория установок. Избранные психологические труды / Узнадзе Д. Н. — М. : Институт практической психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. — 428 с.
9. Bruner J. S., Shapiro D., Tagiuri R. The meaning of traits in isolation and in combination // *Person perception and interpersonal behavior* / Tagiuri R., Petrollo I. (Eds.). — Stanford, CA: Stanford University Press, 1958. — P. 277–288.
10. Bruner J. S., Tagiuri R. The perception of people // *Handbook of social psychology* / Lindsay G. (Ed.). — Cambridge: Addison-Wesley, 1954. — Vol. 2. — P. 634–654.
11. Keil F. C. Concepts, kinds, and cognitive development. — Cambridge, MA: MIT Press, 1989. — P. 25–37.
12. Moscovici S. Studies in Social Influence: Majority versus Minority Influence in a Group / S. Moscovici, E. Lage // *European Journal of Social Psychology*. — 1976. — № 6. — P. 48–52.
13. Pedersen D. M. The measurement of individual differences in perceived personality-trait relationships and their relation to certain determinants // *The Journal of Social Psychology*. — 1965. — 65. — P. 233–258.
14. Sternberg R. J. Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. N. Y.: Cambridge University Press, 1985. — P. 39.

REFERENCES

1. Andreeva, G. M. Psikhologiya soczial'nogo poznaniya [*Psychology of social cognition*] / G. M. Andreeva. — M. : Aspekt Press, 2000. — 288 s. [in Russian].
2. Andreeva, G. M. Sovremennaya soczial'naya psikhologiya na Zapade. Teoreticheskie orientaczii [*Contemporary social psychology in the West. Theoretical orientations*] / G. M. Andreeva, N. N. Bogomolova, L. A. Petrovskaya. — M. : Aspekt Press, 2002. — 287 s. [in Russian].
3. Asieieva Yu.O. Profesi'ogenez profesi'jnikh ustanovok osobistosti' [*Professional genesis of professional attitudes of the individual*] // *Nauka i' osvi'ta*. — 2015. — # 3/SKhKhKhI'I', — S. 5–11. [in Ukrainian].
4. Asieieva Yu.O., Kosi'dlo V. L., Suchasnij poglyad na teori'yi ustanovok ta defi'ni'czi'ya ponyatt'ya «ustanovka» [*Modern view on the theory of installations and the definition of «installation»*] // *Solloquium-journal* #3 (27), 2019 Część 4 (Warszawa, Polska), R. 8–13 [in Ukrainian].
5. Belezckaya, Yu. S. Implicyitny'e teorii organizaczionny'kh mezhlichnostny'kh otnoshenij : dis....kand. psikhol. Nauk [*Implicit theories of organizational interpersonal relations: dis.... Cand. psychol. Sciences*] / Yu. S. Belezckaya. — M., 2003. — 192 s [in Russian].
6. Traverse T. (2011) Psihologiya politichna [*Political psychology*] // *Politichna enciklopediya*. Redkol.: YU. Levenec', YU. SHapoval ta in. [*Political ency-*

- clopedia. Editor: Yu. Levenets, Yu. Shapoval and others]* — К.:Parlaments'ke vidavnistvo, 2011. — 614 p. [in Ukrainian].
7. Petrenko V. F. *Mnogomernoe soznanie: Psikhosemanticheskaya paradigma* [Multidimensional consciousness: psychosemantic paradigm]. Moscow, Novyy khronograph Publ., 2009, 440 p. (In Russian).
  8. Uznadze, D. N., *Teoriya ustanovok. Izbranny'e psikhologicheskie trudy' [Attitude theory. Selected psychological works]* / Uznadze D. N. — М. : Izd-vo «Institut prakticheskoy psikhologii», Voronezh : NPO «MODE'K», 1997. — 428 s [in Russian].
  9. Bruner J. S., Shapiro D., Tagiuri R. The meaning of traits in isolation and in combination. In R. Tagiuri and I. Petrollo (Eds.), *Person perception and interpersonal behavior* (pp. 277–288). Stanford, CA: Stanford University Press, 1958, pp. 277–288. 21.
  10. Bruner J. S., Tagiuri R. The perception of people // G. Lindscy (Ed.). *Handbook of social psychology*. Cambridge: Addison-Wesley, 1954, vol. 2, pp. 634–654.
  11. Keil F. C. (1989). *Concepts, kinds, and cognitive development*. Cambridge, MA: MIT Press, P. 25–37
  12. Moscovici, S. *Studies in Social Influence: Majority versus Minority Influence in a Group* / S. Moscovici, E. Lage // *European Journal of Social Psychology*. — 1976. — № 6. — P. 48–52.
  13. Pedersen, D. M. (1965). The measurement of individual differences in perceived personality-trait relationships and their relation to certain determinants. *The Journal of Social Psychology*, 65, P. 233–258.
  14. Sternberg R. J. (1985). *Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence*. N. Y.: Cambridge University Press, P. 39

Лазор Е. П.

к. полит. н., доцент кафедри психології Національного
університету «Одеська юридическа академія»
ORCID: 0000-0003-3706-5708

РОЛЬ ИМПЛИЦИТНОЙ ТЕОРИИ ЛИДЕРСТВА ДЛЯ ПОСТРОЕНИЯ ИМИДЖА ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА

Важную роль в построении эффективного, конкурентоспособного имиджа политического лидера играет его восприятие населением, особенно во время предвыборной кампании, поскольку на сегодняшний день у большинства украинцев наблюдается тенденция к персонификации политических партий и фракций. При построении образа политического лидера имиджмейкерам важно учитывать имплицитное вос-

приятие образов. Ведь правильно сформированный имиджмейкерами имидж является залогом победы и достижением определенных целей, которые ставит перед собой политический лидер. В работе автор сосредоточил свое внимание на психологических основах имплицитной теории лидерства с целью построения адекватного имиджа политического лидера. Поскольку имплицитная теория, независимо от степени ее истинности, позволяет осуществлять категоризацию явлений действительности и влияет на поведение и действия человека.

Цель исследования — проанализировать существующие имплицитные теории лидерства и определить их роль при формировании имиджа политического лидера.

Методы исследования: библиографический: анализ, систематизация теоретических данных и литературных источников, исторический: исследование возникновения, формирования и развития имплицитных теорий лидерства и понятия имидж политического лидера.

Проанализированы научные концепции и этапы становления имплицитных теорий и теорий установок личности. Подчеркнуто многообразие существующих подходов к имплицитной теории с позиций как психологической, социальной, так и политической концепции. Разъяснено влияние установок на восприятие и построение образов политических лидеров среди населения. Выделены структурные компоненты имиджа политического лидера: социально-демографические характеристики политика; идеологическая составляющая; ожидания целевой аудитории. Рассмотрена их взаимосвязь с имплицитными представлениями личности. Подчеркнуто, что имидж политического лидера должен строиться с учетом всех трех составляющих и отвечать актуальным в период выдвижения лидера потребностям и образам общества.

Все вышеперечисленное позволяет рассматривать «имплицитную теорию» личности в качестве когнитивного механизма выдвижения политического лидера и дополняет действие аналогичного по функции поведенческого механизма — психологического обмена и формирования установок.

Ключевые слова: имплицитная теория лидерства, имидж, политический лидер, имиджмейкер, установки, профессиональные установки, образ политического лидера.

Lazor K. P.

Ph.D., Associate Professor of the Department of Psychology
of the National University «Odessa Legal Academy»

Fontanskaya road 23, Odessa

ORCID: 0000-0003-3706-5708

**THE ROLE OF IMPLICIT LEADERSHIP THEORY
IN BUILDING THE IMAGE OF A POLITICAL LEADER**

An important role in building an effective, competitive image of a political leader is played by his perception by the population, especially during the election campaign. From today on, most Ukrainians have a tendency to personify political parties and factions with their political leader. When building the image of a political leader, it is important for image makers to take into account the implicit perception of images. After all, the image of a political leader, correctly formed by image makers, is a guarantee of victory and the achievement of certain goals set by a political leader. In this work, the author focused his attention on the psychological foundations of the implicit theory of leadership, in order to build an adequate image of a political leader. Since the implicit theory, regardless of its degree of truth, allows for the categorization of the phenomena of reality and affects the behavior and actions of a person.

The purpose of the study is to analyze the existing implicit theories of leadership and determine their role in shaping the image of a political leader.

Research methods: bibliographic: analysis, systematization, theoretical data and literary sources, historical: study of the emergence, formation and development of implicit theories of leadership and the concept of the image of a political leader.

The author analyzes scientific concepts and stages of the formation of implicit theories and theories of personality attitudes. The diversity of existing approaches to the implicit theory is emphasized both from the standpoint of psychological, social and political concepts. The influence of attitudes on the perception and construction of images of political leaders among the population is explained. The structural components of the image of a political leader are highlighted: socio-demographic characteristics of a politician; ideological component; expectations of the target audience. Their relationship with the implicit representations of the personality is considered. It was emphasized that the image of a political leader should be built taking into account all three components, and meet

the needs and images of society that are relevant during the period of the leader's nomination.

All of the above allows us to consider the «implicit theory» of personality as a cognitive mechanism for the promotion of a political leader, and complements the action of a behavioral mechanism similar in function — psychological exchange and attitudes formation.

Key words: implicit theory of leadership, image, political leader, image maker, attitudes, professional attitudes, the image of a political leader.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

УДК 159.923.2

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225433](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225433)

Моїсеєнко К. О.

аспірант кафедри соціальної психології,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: Karina.Moisieienko@gmail.com
ORCID 0000-0002-2646-9232

СТРУКТУРА ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО РОЗВИТКУ В СТУДЕНТСТВІ

Стаття присвячена вивченню проблеми становлення особистісно-професійного потенціалу. Вивчення особистісно-професійного потенціалу є досить складним завданням, оскільки це поняття ще відносно нове в сучасній психологічній науці і має неоднакове визначення в рамках сучасних психологічних теорій та шкіл. Матеріал дає характеристику існуючим методологічним підходам до цієї проблематики. На підставі існуючих теоретичних підходів автор пропонує розглянути структуру особистісно-професійного потенціалу. Виділені компоненти розвитку особистісно-професійного потенціалу. Проведено емпіричне дослідження та розглянуто процес формування особистісно-професійного потенціалу під час навчання у виш. Емпіричним шляхом показана важливість інтеграції різних сфер життя в професійному самовизначенні, а також соціальна важливість професії.

Ключові слова: особистість, потенціал, особистісно-професійний потенціал, студентство, онтогенез.

Постановка проблеми. Особистісно-професійний потенціал є важливим психологічним поняттям, що визначає одні з головних особливостей самореалізації людини, становлення її життєвого шляху, формування життєвих стратегій. Вивчення особистісно-професійного потенціалу є досить складним завданням, оскільки це поняття ще відносно нове в сучасній психологічній науці і має неоднакове визначення в рамках існуючих

психологічних теорій і шкіл, тому будь-яка спроба емпіричної операціоналізації цього поняття є важким завданням.

Мета статті — виявити структуру особистісно-професійного потенціалу та на основі емпіричного дослідженні виявити особливості його розвитку в студентства.

Результати дослідження. У сучасній українській психологічній науці в дослідженнях феномену потенціалу особливо цінні роботи В. І. Подшивалкіної про соціальні умови і тенденції використання потенціалу особистості [4]; Ж. П. Вірної про особистісні ресурси професійної адаптації; С. В. Ситнік який розглядає особистісний потенціал як умову професійної взаємодії [7]; А. Є. Фурман розглядає Я-концепцію; А. М. Большакова розкриває особистісну реалізованість людини в онтогенезі; М. А. Садова розглядає психологічні складові потенціалу самореалізації особистості, що дуже збігається з визначенням потенціалу В. І. Подшивалкіної [3]; Г. В. Дерябіна вивчає особливості управлінського потенціалу особистості; С. Максименко вводить термін «енергопотенціал людини «як показник здатності особистості до дії [1]; І. Маноха пише про «потенціал індивідуального буття людини» що відтворює генералізовані ознаки розгортання непересічної природи «Я» людини протягом її життя [2]; Я. Кальба вводить термін «вчинковий потенціал», під яким розуміє структурне і динамічне утворення [5].

Узагальнюючи погляди різних авторів, ми робимо висновок про те, що особистісно-професійний потенціал — це процес і компонент професійної самосвідомості, який впливає на самостійність професійного вибору суб'єкта, на формування внутрішніх структур особистості та їх оптимальне використання в діяльності, вироблення внутрішніх критеріїв оцінки себе як професіонала, знаходження особистісних смислів у трудовій діяльності.

На підставі вищевикладених підходів ми пропонуємо таку структуру дослідження особистісно-професійного потенціалу: 1) системний підхід до вивчення особистісно-професійного потенціалу; 2) потенціал особистісно як відкрита самоорганізується система; 3) суб'єктність як основа особистісно-професійного потенціалу 4) динамічний підхід.

Всі ці принципи глибоко пов'язані між собою і з часом випливають як наслідок одна з іншої. Ми не можемо вивчати особистість, не розглядаючи її в системі взаємин. Саме тому ми використовуємо системний підхід у вивченні особистісно-професійного потенціалу, де ми враховуємо індивідуальні особливості особистості, її здібності, професійну спрямованість і життєві цінності і мотиви.

Для вивчення особистісно-професійного становлення ми звертаємося до уявлення про особистісний розвиток як відкрити самоорганізовану систему, що дозволяє розглядати досліджувані явища в динаміці становлення. Цей процес можна представити як поступове перетворення мислення людини (з властивими їй індивідуальними особливостями) у професійне мислення, яке бере участь у забезпеченні цілісності і системності, складає професійну картину світу і забезпечує саморозвиток власної особистості.

Суб'єктність як основа особистісно-професійного потенціалу лежить в основі нашої моделі, адже активна життєва позиція особистості є спонукальною силою в розкритті потенційних можливостей. Основними категоріями, що визначають якість особистісно-професійного становлення, виступають «зрілість», «професіоналізм».

Використання динамічного підходу дає нам можливість спостерігати за динамікою розвитку особистісно-професійного потенціалу та особливостями його зміни. У нашому дослідженні ми запросили взяти участь три групи випробовуваних різного віку: школярі, студенти та випускники. Однак тут ми зупинимося на особливостях особистісно-професійного потенціалу у студентів.

Для дослідження особистості як системи в першу чергу ми вирішили визначити інтелектуальний потенціал наших респондентів. Для цього ми використовували адаптований російськомовний варіант тесту Е. Ф. Вандерліка, іноді званого коротким орієнтовним або відбірковим тестом (КОТ). Проведений нами аналіз загальної вибірки студентів показав, що в нашій групі представлені студенти з високим рівнем загальноінтелектуального розвитку, який склав 24,5 бала. Згідно з Е. Ф. Вандерлі-

ком, такий рівень розвитку інтелектуальних здібностей вище середнього. Цього достатньо, щоб освоїти будь-яку професію і вирішити будь-яку професійну задачу. Що дає нам можливість розглядати більш детально процес формування особистісно-професійного потенціалу.

Розглядаючи питання розвитку особистісно-професійного потенціалу, ми не можемо не відзначити, що одними зі складових факторів є професійні переваги. Ми базували наш розгляд професійних переваг на підставі теорії професійного вибору Дж. Холланда. Розглядаючи професійні схильності, або іншими словами, професійні інтереси, ми розглядаємо професійні області, які викликають певний інтерес у особистості. Таким чином, людина внутрішньо відповідає для себе на питання: «Чи цікава мені ця область діяльності? Чи маю я знання та навички в цій галузі?». І відповідає на нього позитивно. Ми виділили 4 види професійного потенціалу (використовуючи області, які виділив Дж. Холланд): технічний, дослідницький, соціальний і творчий потенціал. А також ми виділили два типи напруженості при роботі з персоналом: особистість може бути спрямована на управлінську діяльність або на виконавську.

Отримані нами дані по групі студентів представлені на рис. 1. Найяскравіше серед студентів представлений «творчий потенціал» (21,97). Що свідчить про те, що крім інтелектуальних знань сьогодні величезною значення набуває також і вміння створювати щось нове. Ми можемо бачити цьому численні приклади у відео, які створює молодь в соціальних мережах для просування своєї професійної діяльності (youtube, tik tok, Instagram та ін.). Блогерство і творчий підхід до професійної діяльності є однією з провідних особливостей сучасної професійної діяльності.

На другому місці опинився «соціальний потенціал» з показниками 19,62. Побудова професійної діяльності та формування професійного потенціалу неможливі без вміння будувати відносини з іншими людьми.

Соціальний потенціал є одним з ключових у формуванні професійного потенціалу.

Професійний потенціал та професійна спрямованість

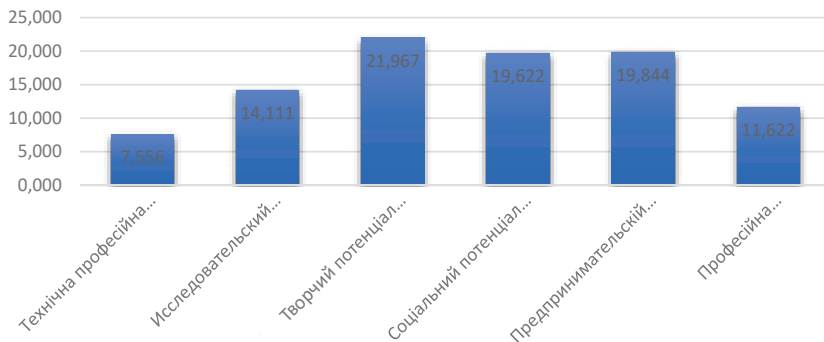

Рис. 1. Професійний потенціал та професійна спрямованість у студентів

На третьому місці ми спостерігаємо дослідницький потенціал (14,11). Він свідчить про вміння збирати інформацію, систематизувати її, проводити аналіз гіпотез і теорій, виконання наукової та лабораторної роботи. Той факт, що дослідницький потенціал опинився на третьому місці, свідчить про те, що цей тип професійної діяльності знаходиться на стадії формування. Уміння обробляти інформацію і проводити аналіз наукових досліджень — це ті знання і навички, які студенти набувають під час навчання у виші.

І на останньому місці був виявлений технічний потенціал (7,56). Це можна пояснити тим, що більшість опитаних нами студентів були психологічного, економічного та історичного факультетів, тобто гуманітарної професійної спрямованості. Однак також серед опитаних були і студенти математичного факультету.

Серед двох типів спрямованості особистості у студентів переважає спрямованість на підприємницьку діяльність (19,84) порівняно з виконавською діяльністю (11,62). Про що це свідчить? Отримані показники засновані на обробці результатів респондентів. Як ми згадували раніше, респонденти, відповідаючи

на запитання, оцінювали для себе, чи цікава їм певна область діяльності. Таким чином, ми бачимо що більшість студентів у своєму уявленні про професійну діяльність хочуть бачити себе більше управлінцями, ніж співробітниками. Таким чином, ми можемо спостерігати за особливостями прояву «юнацького максималізму», коли хочеться досягти найбільших професійних висот. «Керувати корпорацією або компанією» або «бути директором» для багатьох молодих людей є показником успіху і досягненням найвищої точки професійного потенціалу. Студенти сповнені амбіцій і надій, і це надає їм впевненості в досягненні своїх цілей.

Уявлення про особистісно-професійний потенціал як відкрити психологічну систему, що самоорганізується, здатний до саморуху, самодетермінації, і положення загальної теорії ригідності і фіксованих форм поведінки дозволяють розглядати особистісну «ригідність-флексибільність» як показник ступеня «відкритості-закритості» людини як системи. Розглядаючи потенціал особистості, ми виділили два основних фактора, які впливають на формування і розвиток потенціалу особистості як відкритої самоорганізованої системи: індивідуально-типологічні особливості потенціалу особистості і особистісно-професійна «Я-концепція». Для розгляду індивідуально-типологічних особливостей потенціалу особистості ми виділили 4 основних спрямованості особистості: потенціал установки на зовнішній (екстраверсія) або внутрішній (інтроверсія) світ; індивідуально-типологічні особливості потенціалу особистості в сприйнятті і обробці інформації; індивідуально-типологічні особливості потенціалу особистості в прийнятті рішень; потенціал взаємодії особистості із зовнішнім світом. Дана типологія особистості була запропонована І. Майерс і К. Бріггс. Серед отриманих нами даних спостерігається така картина (рис. 2). Серед студентів приблизно однаково розподілилися потенціал установки особистості на зовнішній і внутрішній світ. Однак все ж переважає установка на зовнішній світ (13,4 бала). Таким чином, серед студентів приблизно однакова кількість представників з особистісною спрямованістю потенціалу на зовнішній світ (екстраверти) і внутрішній світ (інтроверти). За способом

Індивідуально-типологічні особливості потенціалу особистості

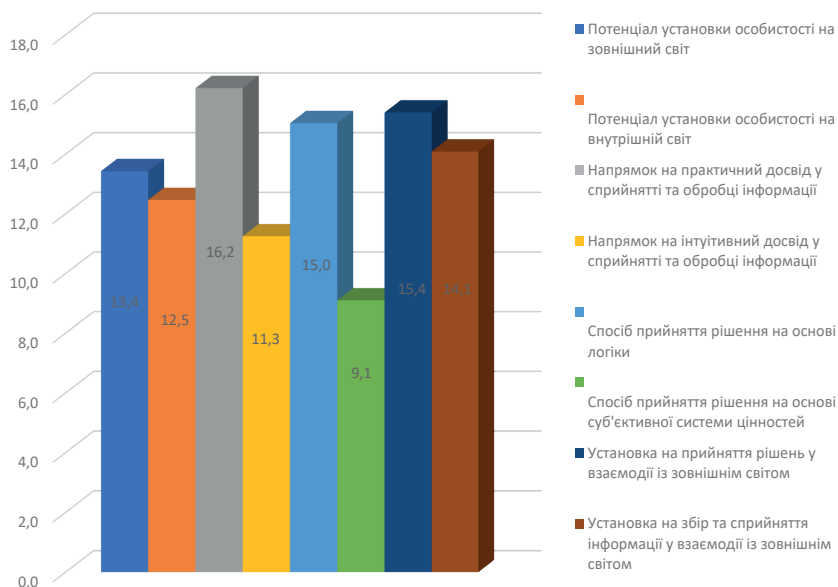

Рис. 2. Індивідуально-типологічні особливості потенціалу особистості

сприйняття і обробки інформації студенти більше спираються на практичний досвід (16,2), ніж на інтуїтивне уявлення (11,3). Вищі навчальні заклади під час освітнього процесу закладають у студентів теоретичні та практичні знання, а також вміння і здатність аналізувати і шукати підтвердження своїм роздумам та ідеям. Концепція Юнга передбачає наявність двох шляхів до прийняття рішення і винесення судження щодо отриманої інформації: на основі логіки, об'єктивного і неупередженого мислення і на основі суб'єктивної системи цінностей, особистих пристрастей і почуттів. Серед студентів переважає потенціал особистості зі спрямованістю на прийняття рішень на основі логіки (15,0) порівняно з потенціалом особистості зі спрямованістю на прийняття рішень на основі суб'єктивної системи цінностей. При розгляді особистісно-професійного потенціалу од-

ним з найважливіших принципів є спосіб взаємодії особистості із зовнішнім світом. Майер-Бріггс вважає, що при спілкуванні з зовнішнім світом особистість має установку на оцінку інформації або на сприйняття інформації. Серед досліджуваної нами групи приблизно однакова кількість студентів має установку на прийняття рішень (15,4) і на збір і сприйняття інформації (14,1) при взаємодії із зовнішнім світом. Такий розподіл індивідуально-типологічних особливостей потенціалу свідчить про те, що в нашій вибірці представлені люди з різним потенціалом. І саме це допомагає нам сформувати структуру особистісно-професійного потенціалу.

Взявши за основу методику Е. Шейна і його розуміння професійної Я-концепції, ми виділили такі компоненти професійної картини світу: професійна праксеологічність; профорганізаційна стабільність; професійна експертність; професійна інноваційність; професія, як частина життя; соціальна значимість професії; професія, як поле самореалізації; професійна самодостатність.

Ми можемо спостерігати, що серед групи студентів компоненти розподілилися нерівномірно. Деякі компоненти виражені більш яскраво і мають велику цінність у професійній Я-концепції студентів (рис. 3). Більшість студентів розглядає професійну діяльність тільки як частину життя (шкала «професія, як частина життя», найбільш виражений показник становить 7,7 бала). Цей фактор показує нам, наскільки важливо для сучасної молоді, щоб в особистісно-професійному розвитку були присутні не тільки кар'єрні орієнтації, а й інші сфери життя: відносини, хобі, подорожі т. д. Наступними за значимістю в професійній Я-концепції серед групи студентів є «професійна праксеологічність» (7,4 бала) і «соціальна знаковість професії» (7,4 бала). Професійну праксеологічність ми розглядаємо як орієнтацію особистості на інтеграцію зусиль інших людей. При такій кар'єрній спрямованості студенти вважають, що для реалізації особистісно-професійного потенціалу обов'язково займати посаду, на якій можна буде управляти різними сторонами діяльності підприємства: фінансами, маркетингом, виробництвом продукції, розробками, продажами

і т. д. Така спрямованість вимагає навичок міжособистісного і групового спілкування, емоційної врівноваженості, щоб нести тягар відповідальності і влади.

Рис. 3. Професійна Я-концепція

Найменш значимим фактором у групі студентів виявився показник «професійної експертності» — 5,4 бала. Ця професійна орієнтація пов'язана з особистісно-професійною спрямованістю бути професіоналом своєї справи. Як ми бачимо, ця особистісно-професійна спрямованість ще не сформована у студентів до кінця, і вони поки, мріючи і ставлячи перед собою цілі бути керівниками, не бачать цінності в тому, що для досягнення успіху в професійній діяльності важливо бути професіоналом своєї справи.

Суб'єктність як основа особистісно-професійного потенціалу. Як ми вже згадували раніше, існує різниця між професійними уподобаннями і реальними вміннями і навичками, якими володіє особистість. Особистісно-професійний потенціал не може складатися виключно з бажань і внутрішніх інтенцій особистості, але багато в чому розвиток професійного потенціалу буде визначати саме схильності і здібності, якими володіє особистість. Тому для визначення рівня професійних уподобань і

здібностей ми вирішили застосувати анкету і Л. Соломіна, яка призначена для діагностики професійних інтересів, схильностей і уявлень про професійні здібності. Багато в чому Соломін виділяє схожі типи особистостей, як і Дж. Холланд. Однак до чотирьох типів професійної переваги він додає і схильності і вміння працювати з природою. Також методика Л. Соломіна передбачає трохи інше бачення спрямованості особистості в питанні управлінської або виконавської діяльності. Він пропонує респондентам оцінити свої схильності та вміння працювати в чітко регламентованій структурі (наприклад, бухгалтерія, програмування та ін.) або під час професійної реалізації мати можливість творчого підходу до здійснюваної роботи (наприклад, кондитер, організатор заходів, флорист і т. д.). На рис. 4 відображені показники групи студентів. Найбільш високі показники в професійному інтересі у студентів відображені в бажанні працювати у мистецтві або іншій сфері з творчим підходом (6.8) і в соціальній сфері, тобто з людьми (6.6). За самооцінкою професійних здібностей і навичок вони найбільше володіють знаннями роботи в соціальній сфері (10.), і меншою мірою у творчій професійній діяльності (7.0). Найменше у них бажання працювати в технічній (3.1) і дослідницькій областях (3.2). Однак професійних знань у технічній галузі у них більше — 3.6.

Оцінюючи вид діяльності, студенти воліють мати творчий підхід (9.8) в порівнянні з виконавським і строго регламентованим (7.3). Самостійно оцінюючи свої знання і вміння, вони також вважають, що їх особистісно-професійний потенціал буде більше розкриватися при творчому підході (9.0).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На підставі вивчення різних підходів до вивчення особистісності і професійного потенціалу нами була запропонована структура розгляду особистісно-професійного потенціалу: 1) системний підхід до вивчення особистісно-професійного потенціалу; 2) потенціал як відкрита самоорганізована система; 3) суб'єктність як основа особистісно-професійного потенціалу 4) динамічний підхід.

Всі ці принципи глибоко пов'язані між собою і часом впливають один з іншого. Для дослідження особистісно-професійного потенціалу як системи ми виділили для початку інтелек-

Суб'єктність як основа особистісно-професійного потенціалу

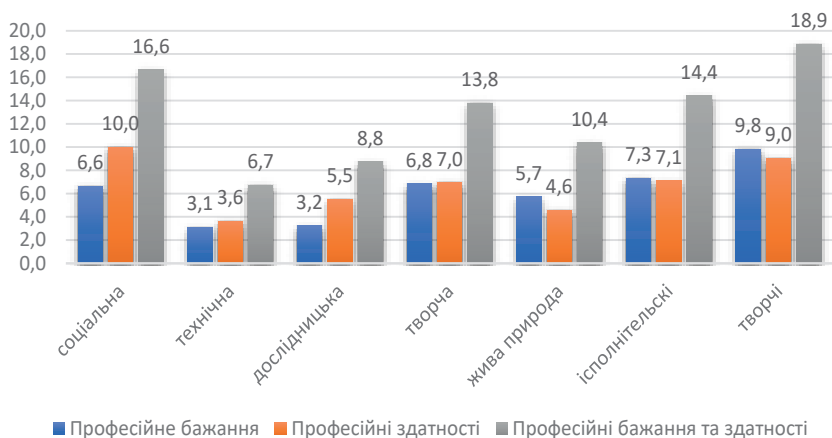

Рис. 4. Суб'єктність як основа особистісно-професійного потенціалу

туальний потенціал наших респондентів. Ми отримали високі показники по даному фактору. Потім ми розглянули професійні переваги. Найбільше серед студентів розвинений творчий і соціальний потенціал зі спрямованістю особистості на підприємницьку діяльність. Розглядаючи потенціал особистості, ми виділили два основних фактори, впливають на формування і розвиток потенціалу особистості як відкритої самоорганізованої системи: індивідуально-типологічні особливості потенціалу особистості й особистісно-професійна «Я-концепція». Серед студентів переважає потенціал установки особистості на зовнішній світ. За способом сприйняття і обробки інформації студенти більшою мірою спираються на практичний досвід, ніж на інтуїтивне уявлення. Переважає потенціал особистості зі спрямованістю на прийняття рішень на основі логіки. Приблизно однакова кількість студентів має установку на прийняття рішень і на збір і сприйняття інформації при взаємодії із зовнішнім світом. При формуванні професійної Я-концепції найбільш важливим для студентів є ставлення до професії як

частини життя. Найменш значущою визначена професійна експертність. Саме цей фактор ще знаходиться на стадії формування під час навчання у вузі. І кажучи про суб'єктність як основу особистісно-професійного потенціалу, найбільш високі показники в професійному інтересі у студентів відображені в бажанні працювати з творчим підходом і в соціальній сфері. За особистою самооцінкою професійних здібностей і навичок вони найбільше володіють знаннями роботи в соціальній сфері. Студенти вважають за краще мати творчий підхід у порівнянні з виконавським і строго регламентованим.

На підставі всього цього ми можемо зробити висновок про те, що структура особистісно-професійного потенціалу дуже динамічне поняття й активно формується під час навчання у вузі.

Список використаних джерел

1. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. — К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. — 240 с.
2. Маноха І. П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / І. П. Маноха. — К., 2003. — 48 с.
3. Садова М. А. Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості / М. А. Садова // Вісник Одеського національного університету. — Серія: Психологія. — 2010. — Т. 15, вип. 9. — С. 102–109.
4. Подшивалкіна В. І. Соціальні умови та психологічні виміри тенденцій використання потенціалу особистості / В. Подшивалкіна // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 127–137.
5. Кальба Я. Вчинковий потенціал особистості учня як предмет психологічного аналізу / Я. Кальба // Психологія і суспільство. — 2011. — № 2. — С. 148–163.
6. Міляєва В. Р. Теоретичний аналіз поняття «потенціал особистості» / В. Р. Міляєва // Проблеми сучасної психології. — 2013. — № 20. — С. 405–415.
7. Ситнік С. В. Особистісний потенціал як умова професійної взаємодії / С. В. Ситнік // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Психологія. — 2012. — № 8. — С. 168–175.

REFERENCES

1. Maksimenko, S. D. (2006). *Geneza zdijsnennya osobustosti [The genesis of the personality implementation]*. Kyiv: ed. LLC «KMM» [in Ukrainian].
2. Manocha, I. P. (2003). *Psychologiya potencialy individualnogo buttya lyudunu: ontologichno orientovanuy pidhid*. [Psychology of the potential of individual

- human existence: an ontologically oriented approach]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [In Ukrainian].
3. Sadova, M. A. (2010). Psychologichni skladovi potentsialu samorealizatsii osobustosti [Psychological components of the self-realization potential of the individual]. *Visnuk Odesskogo natsionalnogo universitetu — Herald of Odessa national university*, Vol. 15, 9, 102–109 [In Ukrainian].
  4. Podshivalkina, V. I. (2009). Sotsialni umovi ta psihologichni vumiru tendentsiy vukorustannya potentsialu osobustosti [Social conditions and psychological dimensions of trends in the use of personal potential]. *Psychologiya I suspilstvo -Psychology and society*, 4, 127–137 [In Ukrainian].
  5. Kalba, Y. (2011). Vhunkoviy potentsial osobustosti ychnya yak predmet psihologichnogo analizu [The action potential of the student's personality as a subject of psychological analysis]. *Psychologiya I suspilstvo -Psychology and society*, 2, 148–163 [In Ukrainian].
  6. Milyaeva, V. R. (2013). Teoretichnyy analiz ponyattya «potentsial osobustosti» [Theoretical analysis of the concept of «personality potential»]. *Problemu suchasnoyi psihologiyi — Problems of modern psychology*, 20, 405–415 [In Ukrainian].
  7. Sutnik, S. V. (2012). Osobustisnyy potentsial yak umova profesiynoiyi vzajemodiyi [Personal potential as a condition of professional interaction]. *Visnuk Odesskogo natsionalnogo universitetu — Herald of Odessa national university*, 8, 168–175 [In Ukrainian].

Моисеенко К. А.

аспирант кафедры социальной психологии,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СТРУКТУРА ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА И ОСОБЕННОСТИ ЕГО РАЗВИТИЯ В СТУДЕНЧЕСТВЕ

Статья посвящена изучению проблемы становления личностно-профессионального потенциала. Изучение личностно-профессионального потенциала является достаточно сложной задачей, поскольку это понятие еще достаточно новое в современной психологической науке и имеет неодинаковое определение в рамках существующих психологических теорий и школ. Материал дает характеристику существующим методологическим подходам к проблематике. На основании существующих теоретических подходов автор предлагает рассмотреть структуру личностно-профессионального потенциала. Выделены компоненты развития личностно-профессионального потенциала. Проведено эмпирическое исследование и рассмотрен процесс формирования личностно-профессионального потенциала во время обучения в вузе. Эмпирическим

путем показана важность интеграции различных сфер жизни в профессиональном самоопределении, а также социальная важность профессии.

Ключевые слова: личность, потенциал, личностно-профессиональный потенциал, студенчество, онтогенез.

Moisieienko K. O.

Postgraduate student of the department of the Social Psychology
Odesa I. I. Mechnikov National University

**STRUCTURE OF PERSONAL AND PROFESSIONAL
POTENTIAL AND KEY ELEMENTS
OF ITS DEVELOPMENT DURING THE STUDY
AT THE COLLEGE**

Personal and professional potential is an important psychological concept that defines one of the main features of human self-realization, the formation of his life path, the formation of life strategies. The study of personal and professional potential is a rather difficult task, because this concept is still relatively new in modern psychological science and has not the same definition within existing psychological theories and schools, so any attempt to empirically operationalize this concept is a difficult task. The article is devoted to the study of the problem of formation of personal and professional potential. The study of personal and professional potential is quite a difficult task, since this concept is still quite new in modern psychological science and does not have the same definition within the framework of existing psychological theories and schools. The material describes the existing methodological approaches to this problem. Based on the existing theoretical approaches, the author proposes to consider the structure of personal and professional potential. The components of personal and professional potential development are highlighted. An empirical study is carried out and the process of formation of personal and professional potential during training at the university is considered. Empirically, the importance of integrating various areas of life in professional self-determination is shown, as well as the social importance of the profession.

Key words: personality, potential, personal and professional potential, students, ontogenesis.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2020

УДК 159.9.072.923:303.732.4

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225434](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225434)

Родіна Н. В.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: nvrodinaod@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7537-9292

**СИСТЕМНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХІКИ ОСОБИСТОСТІ:
ДОСВІД НАУКОВОЇ ШКОЛИ «СИСТЕМНЕ
МОДЕЛЮВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ФЕНОМЕНІВ»**

У статті розглядаються основні досягнення наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів» у напрямку системних досліджень психіки особистості та перспективи подальших досліджень. Розглянуто досвід застосування у психологічних наукових дослідженнях якісного системного аналізу за допомогою загальної теорії систем одеської школи системології академіка А. І. Уйомова, яка розглядається автором як «м'яке» моделювання (Soft Systems Methodology), де опис забезпечується символами й/або словами. Докладно проаналізовано розуміння А. І. Уйомовим положень про системні параметри. Обґрунтовано використання у сучасних наукових дослідженнях кількісного системного аналізу Hard Systems Methodology («тверде» моделювання), де система описується числовими виразами. Основні здобутки системного моделювання психологічних феноменів представлені у дослідженнях послідовників наукової школи «Системного моделювання психологічних феноменів».

Ключові слова: системний аналіз, системне моделювання, системні параметри, психологічні феномени, «тверде» моделювання, «м'яке» моделювання, верифікація моделі дослідження.

Постановка проблеми. В сучасній науці системні дослідження є одним із найважливіших аспектів науково-технічної революції, яка однаково стосується як наукових досліджень, так і практичних розробок. Системний підхід є міждисциплі-

нарним, філософсько-методологічним і науковим напрямком системних досліджень. В рамках сучасного системного підходу розробляються та застосовуються на практиці різні загальні теорії систем: В. Г. Афанасьєва, Л. фон Берталанфі, Дж. Ван Гіга, М. Месаровича, І. Сараєвої, В. С. Тюхтіна, Ю. А. Урманцева, А. І. Уйомова, А. Цофнаса та інших [1; 15; 25–28; 32–34]. В психологічній науці активно розвивається цілісне сприйняття психологічних феноменів, тому системний підхід стає загально визнаною методологічною платформою, на базі якої здійснюється багато різнопланових досліджень усіляких феноменів, таких як: мовлення у стані емоційної напруги (Е. Л. Носенко), психологічні моделі цілепокладання (Ю. М. Швалб), ціннісні орієнтації (С. С. Бубнова), психічні стани (О. О. Прохоров), емоційна пам'ять (М. А. Кузнецов), професійний розвиток особистості (Д. М. Завалішина) та інші [20]. Для психологічної теорії та практики вже недостатньо простого виявлення властивостей, причин і наслідків окремих когнітивних і поведінкових актів з подальшим співвіднесенням їх одне з одним, тому важливим є саме цілісне розуміння й осмислення психіки особистості в умовах нестабільної соціальної, економічної та політичної обстановки в країні та активного реформування всіх сфер суспільного життя. Необхідність системних досліджень психіки особистості на сучасному етапі розвитку психологічної науки потребує системного підходу, за допомогою якого можливо розвинути уявлення про застосування у психологічних дослідженнях математичних моделей та запропонувати системні моделі, тобто системне моделювання.

Мета статті — аналіз застосування методологічних підходів Hard Systems Methodology («тверда» системна методологія) та Soft Systems Methodology («м'яка» системна методологія) у дослідженнях представників наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів».

Результати дослідження. В українській психологічній науці принцип системності розглядався академіком С. Д. Максименком, який стверджував, що принцип системності в психології спрямований на виявлення основних закономірностей виникнення і розвитку психіки як єдиного цілого [13]. У філо-

софії дослідження системного підходу та загальної теорії систем в Одеському національному університеті здійснювалося академіком А. І. Уйомовим, який створив наукову школу системології, що відома далеко за межами України. А. І. Уйомов створив параметричну загальну теорію систем та ввів до системології положення про системні параметри [26]. Науковець одеської школи системології в своїх публікаціях говорить про системне моделювання. На думку К. В. Райхерта особливою відмінністю параметричної загальної теорії систем є системно-параметричне моделювання, тобто формально-логічне моделювання системних параметрів. Тобто в ПЗТС припускається, що системне дослідження має відбуватися у послідовні три етапи. На першому етапі здійснюється системне зображення об'єкта дослідження, тобто встановлюються так звані «системні дескриптори»: концепт, структура, субстрат, і таким чином конструюється об'єкт дослідження як система. На другому етапі має місце параметричний опис отриманої системи. Іншою мовою, система характеризується з позицій притаманних їй системних властивостей і відношень, тобто атрибутивних і реляційних параметрів. Системні параметри (атрибутивні чи реляційні) задаються з метою класифікації системи, що досліджується. Класифікація дозволяє показати властивості чи відношення системи, які носять суттєвий характер для розв'язання теоретичних чи практичних завдань під час роботи з системами [19]. На третьому етапі виявляються стійкі кореляції системних параметрів — загальносистемні закономірності між їхніми значеннями. Вирізнення загальносистемних закономірностей дозволяє робити порівняльне дослідження суттєвих властивостей і відношень систем, що на думку науковців [19], спрощує задання системних параметрів: якщо знаєш, як корелюють один з одним ті чи інші системні параметри, простіше підбирати параметри, за якими будуть класифікуватися системи, що досліджуються. З іншого боку, встановлення стійких кореляцій між системними параметрами може сприяти знаходженню нових системних параметрів, теоретично чи практично [19]. Узагальнюючи вищезазначене, ми приходимо до висновку, що центральним об'єктом пізнання параметричної загальної теорії систем є сис-

темні параметри, тобто специфічні системні властивості та відношення. Отже у наукових дослідженнях, які відбуваються за допомогою системного моделювання, потрібно визначити, які саме властивості притаманні цій системі та в які відношення вона вступає. На нашу думку, параметрична загальна теорія систем працює з системно-параметричним моделюванням, яке було застосовано нами у якості «м'якого» моделювання (Soft Systems Methodology) у дослідженні психологічного феномену копінг-поведінки, яке було проведено у 2005–2011 роках. У 2011 році вийшла монографія «Психологія копінг-поведінки: системне моделювання» [20] та від цього періоду ми відзначаємо рух у напрямку створення в Одеському національному університеті наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів». Теоретико-методологічними основами досліджень цього напрямку також виступають роботи Л. фон Берталанфі, на думку якого, «Методологічна база теорії систем полягає в передбаченні проблем» [32, с. 19]. Науковець говорить про математичні та вербальні моделі. Математичні моделі, на його погляд, не мають універсального характеру «Є акуратно продумані та складні математичні моделі, але є і сумнів щодо того, як їх можна застосовувати в конкретних випадках; є фундаментальні проблеми, які не можна розв'язати ніякими математичними способами» [32, с. 24]. Якщо розглядати вербальні моделі, то, на погляд Л. фон Берталанфі, створення їх набагато краще, ніж відсутність будь-якої моделі. З цього приводу можна стверджувати, що інколи вплив вербальних моделей набагато перевершував створення математичних моделей, які охоплювали часткові дані. Прикладом можуть слугувати дві моделі, які застосовуються у психологічній діагностиці, — математична модель Р. Кеттелла та вербальна модель З. Фрейда. Л. фон Берталанфі зробив висновок — «Теорії великого впливу, такі як психоаналіз чи теорія природного добру, не були математичними, але їхній вплив набагато перевершив математичні конструкції, які були створені згодом і охоплювали лише часткові аспекти та фрагменти емпіричних даних» [32, р. 25]. Коли мова йде про проведення психодіагностичного дослідження задля верифікації емпіричної моделі, то в цьому

випадку психологічну діагностику можна здійснювати цілим комплексом методик, які створені на основі як математичних, так і вербальних моделей, проте актуальні несвідомі тенденції можливо виявляти тільки за допомогою проєктивних методик, концептуалізованих у психодинамічній парадигмі. У сучасній психологічній діагностиці найбільшу популярність — в силу високого ступеня стандартизації як тестування, так і обробки — мають опитувальні форми виявлення індивідуально-особистісних особливостей. Однак опитувальники, навіть досить складні, не захищені від спотворення з боку психологічних захисних механізмів випробуваних та декларованих ними відповідей. Тому нами було зазначено [20], що, досліджуючи індивідуально-особистісні особливості варто не обмежуватися характеристиками свідомого рівня психіки, але й розглядати неусвідомлювані потяги. Ці особливості, виявлені за допомогою проєктивних методик, можуть бути розглянуті як узагальнені стійкі мотиви, які визначають тенденції їх поведінки у життєвих або кризових ситуаціях, певною мірою зумовлюючи їх життєвий шлях.

Психодіагностичне вивчення неусвідомлюваних потягів започатковано у 1921 році у Швейцарії Германом Роршахом, який створив психодіагностичний тест «Плями Роршаха» та у 1930 роках у Гарварді Генрі Мюреєм та Крістіаною Морган, які створили проєктивну психодіагностичну методичку «Тематичного аперцептивного тесту» (ТАТ). Наступні проєктивні психодіагностичні методички були створені шерегом авторів, серед яких потрібно, на нашу думку, відзначити методичку портретних виборів Л. Сонді, яка базується на виявленому взаємозв'язку між різними спадковими чинниками і їх впливом на зроблені людиною життєві вибори; проєктивні психодіагностичні тести: тест М. Люшера, хенд-тест, тест Е. Вартегга — саме тому, що вони захищені від мотиваційних спотворень та забезпечують прогностичне оцінювання індивідуальних особливостей досліджуваних. Вищезгадані психодіагностичні проєктивні методички застосовувалися нами у дослідженнях різних психологічних феноменів задля верифікації моделей досліджуваних феноменів в межах створення наукової школи «Системне моделювання

психологічних феноменів» [33]. Загальним дискурсом у наукових та прикладних дослідженнях наукової школи є вивчення відповідних конструктів на таких рівнях психіки особистості: на свідомому рівні за допомогою опитувальників — методики Акцент 2–90, методики Р. Кеттелла, методики ММРІ, які втім мають певні вади. На неусвідомлюваному рівні нами використовувалися вищезгадані проєктивні техніки. Але цей підхід використовується дуже рідко саме тому, що в Україні відсутня достатня кількість кваліфікованих спеціалістів, які застосовують у психологічній діагностиці не тільки опитувальники, але й проєктивні методи дослідження, тому нами було створено ГО «Академія професійної психодіагностики», яка за підтримкою ОНУ імені І. І. Мечникова розробила та впровадила програму курсів підвищення кваліфікації для психологів в межах наукової тематики кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Психологія ортобіозу людини» (державний реєстраційний номер — 0116U006605). Наступною метою розвитку наукової школи, на нашу думку, має бути застосування сучасних алгоритмів інтерпретації отриманих за допомогою психодіагностичних методів дослідження даних — інтерферентного та сегментарного алгоритмів інтерпретації для моделювання динаміки поведінки досліджуваних, які потрібно використовувати для підтвердження надійності психодіагностичного обстеження як у наукових, так й у прикладних дослідженнях.

Нами в межах наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів» запропоновано використання таких моделей: якісної, збудованої на основі «м'якої» методології і покликаної концептуалізувати основні закономірності формування психологічних феноменів одну з найбільш всеосяжних парадигм серед загальних теорій систем — параметричну загальну теорію систем А. І. Уймова [26]. Теорія, запропонована А. І. Уймовим, привернула увагу дослідників з багатьох сфер науки, тоді як багато інших системних парадигм користуються однобічною популярністю в певних галузях. На нашу думку, це відбувається тому, що її універсальність є запорукою високої наукової ефективності методологічного апарату пара-

метричної загальної теорії систем. Ця теорія використовувалася для рішення таких загальнонаукових проблем: В. В. Готинян для виявлення системних аспектів проблеми безеталонного вимірювання [6], Д. С. Делі-Славовим для аналізу теорії наукових революцій Т. Куна [7], А. О. Нерубаською для дослідження моделі біфуркаційної особистості [16], Л. М. Терентьевою для аналізу співвідношення науки та антинауки [24]. Також параметрична загальна теорія систем використовувалася в окремих науках. В політології проведено аналіз типології політичних устроїв — А. С. Галиновським [3], аналіз політичного процесу за допомогою методологічного апарату параметричної загальної теорії систем здійснювався А. М. Польовим [18]. В історіософії А. М. Чорна за допомогою системних дескрипторів вивчала взаємозв'язок раціонального та ірраціонального в концепції А. Тойнбі [30], в юриспруденції С. В. Чубраков досліджував зміст категорії «принцип» у кримінально-виконавчому праві в аспекті системного підходу [31].

Засновник параметричної загальної теорії систем А. І. Уйюмов [26] не ставив собі за мету дати нове визначення поняття «система», а спробував сформулювати метапоняття, а саме вивести з наявних понять їх спільні ознаки. Використовуючи для уточнення даних іншими авторами визначень терміна «система», методи заперечення й узагальнення, він дійшов висновку про наявність декількох основних груп, звівши їх до двох базових (давши не тільки їх словесне визначення, але й зобразивши їх у вигляді формул), в які можна об'єднати всі існуючі в літературі дефініції цієї категорії [26, с. 98–119].

За першим типом він визначив систему як будь-який об'єкт, в якому має місце якесь відношення, що задовольняє властивості визначеності (іншими словами, володіє деякою заздалегідь визначеною властивістю), а за другим — як будь-який об'єкт, в якому мають місце якісь властивості, що перебувають у деякому заздалегідь заданому відношенні [26, с. 120–121]. Відзначаючи можливість одержання одного поняття з іншого шляхом заміни слова «властивість» на «відношення», А. І. Уйюмов пропонує таке подвійне визначення поняття системи використати як загальносистемне. З його точки зору, системне визна-

чення об'єкта має сенс тільки в тому випадку, якщо на підставі такого визначення можлива характеристика об'єкта, що визначає його системну специфіку. Така характеристика може бути здійснена за допомогою системних дескрипторів і параметрів. Розгляд нами психологічного феномену копінг-поведінки припускав побудову системної моделі з виділенням таких системних дескрипторів, як концепт, структура й субстрат. А на наступному етапі нами було виділено реляційні і атрибутивні системні параметри [21]. На нашу думку, системні параметри можна класифікувати за двома ознаками:

1) за тим, до яких аспектів системного розгляду об'єктів вони безпосередньо належать;

2) за категоріальною характеристикою самого системного параметра, тобто за тим, чи представляє те або інше значення системного параметра модифікацію відповідної речі, чи означає воно фіксацію властивості, взаємовідношення між речами, або ж належить до параметрів другого порядку — фіксує властивість взаємовідношення між речами або ж взаємовідношення властивостей речей.

Традиції міждисциплінарності системного підходу продовжено як послідовниками наукової школи А. І. Уймова, так й учнями наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів». Коли автором [22] було розпочато дослідження психологічного феномену копінг-поведінки та його системного моделювання, вивчення психології копінг-поведінки в Україні ще перебувало у стадії формування. Здебільшого у вітчизняній психології дослідження копіngu відбувалося на рівні емпіричного вивчення деяких його особливостей у певних контингентів або констатації того, як ці особливості співвідносяться з окремими індивідуально-психологічними або соціально-демографічними характеристиками, тому на той час важливого значення набувало створення концепції, у якій формування копінг-поведінки досліджувалося як система ієрархічної взаємодії різних рівнів психіки. Саме тому нами вперше було здійснено системно-параметричний аналіз основних закономірностей копінг-поведінки за допомогою формального апарату параметричної загальної теорії систем (ПЗТС) — мови тернарного опису.

У психологічних наукових дослідженнях це надало можливості здійснювати системно-параметричний аналіз різних структур та об'єктів, що знайшло своє відображення у докторській дисертації «Психологія копінг-поведінки: системне моделювання» [21], основними здобутками якої було проведення теоретичного аналізу основних методологічних підходів до вивчення копіngu. Була застосована психодинамічна парадигма як комплексний підхід, що враховує як свідомі, так і несвідомі психологічні механізми. Нами було обрано системний аналіз з огляду на те, що він є дієвою методологією, яка дозволяє виявити найбільш загальні принципи подолання життєвої кризи. У дослідженні вперше в Україні було розроблено системну модель формування копінг-поведінки, у якій зовнішнє середовище і особистість, що долає, розглядалися як цілісна єдина система, що складалася з шести елементів, чи підсистем, а саме: стресор (життєва криза), фактори середовища, що мали вплив у онтогенезі, актуальні вимоги зовнішнього середовища, несвідоме, свідомість та копінг-стратегії. Емпірична верифікація моделі ґрунтувалася на спільному використанні якісної та кількісної методології. Загальна вибірка дослідження склала 1113 осіб. На попередньому етапі нами було вивчено деякі психометричні властивості психодіагностичних методик, що потім використовувались у дисертаційному дослідженні, серед яких досить нові для українського дослідника: тест Вартегга і WOCQ. Також вони стали обґрунтуванням необхідності розглядати у якості детермінант копінг-поведінки не тільки свідомий рівень особистості, але й несвідомий. При цьому обиралися контингенти, представники яких знаходилися у різноманітних стресових умовах. Було наведено типологію життєвих криз, що ґрунтувалася на теорії потреб А. Маслоу. Життєві кризи досліджувалися на прикладі двох полярних ситуацій: загрози життю і загрози самоактуалізації.

Було побудовано ієрархічну трирівневу модель, яка складалася з двох ситуаційно неспецифічних категорій вищого порядку: копінг, що вимагає зусиль, і копінг, що уникає. Шляхові діаграми, отримані за допомогою моделювання структурними рівняннями, довели зростання ролі несвідомих тенденцій у

формуванні копінг-поведінки в ситуаціях загрози життю. Було наведено класифікаційні моделі, що відмежовують суб'єктів, що долають адаптивно, від тих, що долають неадаптивно.

У дослідженні копінг-поведінки було запропоновано психодіагностичні методи для вимірювання копінгу в різних ситуаціях: нові версії психометричного тесту WOCQ і авторська проєктивна методика МВАС. На основі отриманих даних розроблено комплекс психокорекційних заходів для ефективного подолання. Успішна емпірична верифікація моделі формування копінг-поведінки довела, що наведена концептуальна схема має широкі перспективи дослідження різних психологічних феноменів. Також були окреслені напрямки майбутніх системних досліджень копінгу [21].

Подальший розвиток ідей системного моделювання інших психологічних феноменів за допомогою засобів системного аналізу знайшов своє відображення у роботах наших учнів — кандидата психологічних наук Б. В. Бірона у дисертаційному дослідженні «Проактивне подолання стресових ситуацій особистістю», 2015 рік [2]; кандидата психологічних наук М. В. Капустянського у дисертаційному дослідженні «Психологічні умови розвитку мотивації професійного зростання особистості керівника», 2016 рік [9]; кандидата психологічних наук О. В. Мальцева у дисертаційному дослідженні «Копінг як чинник безпеки особистості в сучасному соціальному просторі», 2017 рік [14]; кандидата психологічних наук А. П. Карпенко у дисертаційному дослідженні «Детермінанти професійної ідентичності особистості», 2017 рік [10]; кандидата психологічних наук Н. С. Семенюк у дисертаційному дослідженні «Психологічні особливості життєвих орієнтацій особистості (на прикладі медичних працівників офтальмологічного профілю)», 2018 рік [23]; кандидата психологічних наук М. Д. Іванової у дисертаційному дослідженні «Особливості прихованої мотивації особистості», 2019 рік [8]; кандидата психологічних наук, Л. П. Перевязко у дисертаційному дослідженні «Індивідуально-психологічні та культурно-історичні особливості символіки сновидінь особистості», 2019 рік [17]; кандидата психологічних наук Н. Л. Максименко у дисертаційному дослідженні «Пси-

хологічні особливості управлінського потенціалу особистості ІТ-фахівця», 2019 рік [12]. Перспективи подальших наукових розвідок обґрунтовано у підготовленій до захисту дисертаційній роботі Н. Л. Лаптевої «Системні параметри організаційної ідентичності особистості професіонала» [11], у якій застосовано «м'яку» методологію системного аналізу за допомогою параметричної загальної теорії систем А. І. Уймова.

Дисертаційні дослідження представників наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів» присвячені проблемам подолання кризових ситуацій особистістю, мотивації професійного зростання особистості керівників; безпеки особистості в сучасному соціальному просторі; організаційної ідентичності; адаптації та самореалізації у суспільстві; дослідження сновидійної реальності та іншим проблемам, які, з нашої точки зору, дуже актуальні для українського суспільства. На наш погляд, необхідний докорінний перегляд існуючих підходів до наукових досліджень з використанням сучасних методів системного аналізу, як щодо окремих його фундаментальних аспектів, так і щодо їх прикладної реалізації. І в цьому ми вважаємо доцільним спиратися на науковий спадок видатного вітчизняного вченого А. І. Уймова.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Узагальнюючи системні дослідження психіки особистості в напрямку розвитку наукової школи «Системне моделювання психологічних феноменів» в Україні, досягнутих результатів та перспектив подальших досліджень, можна зробити висновок: актуальною, з нашої точки зору, виявляється необхідність застосування таких методів у проведенні досліджень: передусім застосування у теоретичних методах системного моделювання. На думку автора, саме **системне моделювання** як з використанням «м'якої» методології, так з використанням «твердої» методології є всеосяжною й надзвичайно потужною у дослідженнях психіки особистості. «Тверда» методологія, або моделювання за допомогою структурних рівнянь (Hard Systems Methodology) — це метод цілісної репрезентації явищ. Це дійсно системний метод у загальфілософському (системологічному) розумінні. Це одна з форм кількісного системного аналі-

зу, де система описується числовими виразами, на відміну від «м'якого» (Soft Systems Methodology), де опис забезпечується символами й/ або словами). Емпіричну верифікацію моделей досліджуваних феноменів потрібно здійснювати за допомогою спеціально підібраних для вивчення кожної з підсистем психодіагностичних методик: для неусвідомлюваного рівня — проєктивні психодіагностичні методики, для усвідомлюваного — опитувальники. Параметрична загальна теорія систем (ПЗТС), яка протягом тривалого часу розроблялася одеською школою системології на чолі з академіком А. І. Уйомовим, надає широкі можливості для проведення «м'якого» моделювання досліджуваних феноменів. Отже, застосування мови тернарного опису для моделювання надає актуальність та наукову новизну дослідженням у цьому напрямку та визначає концептуальні засади вивчення досліджуваних психологічних феноменів.

Перспективами подальших досліджень у рамках системного моделювання психологічних феноменів та розвитку наукової школи вважаємо застосування як «м'якої», так й «твердої» методології системного аналізу задля верифікації теоретичних та емпіричних моделей дослідження та підвищення емпіричної валідазації концептуалізацій.

Список використаних джерел

1. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом (опыт системного исследования). М.: Политиздат, 1973. 392 с.
2. Бірон Б. В. Проактивне подолання стресових ситуацій особистістю: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2015. <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/10687>
3. Галиновский С. А. Анализ типологии политических устройств при помощи параметрической ОТС. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. 2010. Т. 23 (62), № 2. С. 217–221.
4. Гиг Д. ван. Прикладная общая теория систем : в 2 кн. / пер. с англ. под общ. ред. Б. Г. Сушкова, В. С. Тюхтина. М. : Мир, 1981. Книга 2. 733 с.
5. Гиг Д. ван. Прикладная общая теория систем : в 2 кн. / пер. с англ. под общ. ред. Б. Г. Сушкова, В. С. Тюхтина. М. : Мир, 1981. Книга 1. 336 с.
6. Готинян В. В. Проблема безгалонного вимірювання: системний аспект. *Вісник Одеського національного університету*. Сер.: Філософія. 2007. Т. 12, № 15. С. 56–65.

7. Дели-Славов Д. С. Системно-параметрический анализ теории научных революций Т. Куна. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. 2010. Т. 23 (62), № 2. С. 38–43.
8. Іванова М. Д. Особливості прихованої мотивації особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2019. Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107>
9. Капустянський М. В. Психологічні умови розвитку мотивації професійного зростання особистості керівника: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2016. Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107>
10. Карпенко А. В. Детермінанти професійної ідентичності особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2017. Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107>
11. Лаптева Н. Л. Структурні компоненти організаційної ідентичності професіонала: теоретичні аспекти. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2018. № 2(69). С. 23–27.
12. Максименко Н. Л. Психологічні особливості управлінського потенціалу особистості ІТ-фахівця: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2019. Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107>
13. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. 320 с.
14. Мальцев О. В. Копінг як чинник безпеки особистості в сучасному соціальному просторі: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2017. Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107>
15. Месарович М., Такахара Я. Общая теория систем. Математические основы / пер. с англ. Э. Л. Наппельбаума ; под ред. В. С. Емельянова. М. : Мир, 1978. 312 с.
16. Нерубаська А. О. Системно-параметрична модель біфуркаційної особистості: монографія. Одеса: Видавець С. Л. Назарчук, 2020. 340 с.
17. Перевязко Л. П. Індивідуально-психологічні та культурно-історичні особливості символіки сновидінь особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2019. Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107>
18. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 288 с.
19. Райхерт К. В. А. И. Уёмов : три стадии развития логики. *Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства: можливе та реальне*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 9–10 листопада 2012 року). Дніпропетровськ : Відкрите суспільство, 2012. С. 71–74.
20. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : монографія. Одеса : Видавець Букаев В. В., 2011. 364 с.
21. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис... д-ра психол. наук. Київ, 2013. 504 с. http://dSPACE.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4098/1/Dis_Rodina04.12.pdf
22. Родіна Наталя Володимирівна. *Професори Одеського національного університету* : біогр. довід. : у 2 т. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; голов.

- ред. І. М. Коваль ; відп. ред. М. О. Подрезова ; редкол.: В. В. Глебов [та ін.] ; упоряд. та бібліогр. ред.: О. С. Мурашко, В. П. Пружина, В. В. Самодурова. Одеса : ОНУ, 2020. Т. 2 : Професори (2005–2020). С. 200–204.
23. Семенюк Н. С. Психологічні особливості життєвих орієнтацій особистості (на прикладі медичних працівників офтальмологічного профілю): автореф. дис. ... канд. психол. наук. 2018. Режим доступу: <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107>
24. Терентьева Л. Н. Наука и «антинаука» в системно-параметрическом измерении. *Вісник Одеського національного університету*. Сер.: Філософія. 2007. Т. 12, № 15. С. 7–18.
25. Тюхтин В. С. Актуальные вопросы разработки общей теории систем. *Система. Симметрия. Гармония* / под ред. В. С. Тюхтина, Ю. А. Урманцева. М. : Мысль, 1988. С. 10–38.
26. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем. М.: Мысль, 1978. 272 с.
27. Уёмов А., Сараева И., Цофнас А. Общая теория систем для гуманитариев: учебное пособие; под общ. ред. А. И. Уёмова. Warszawa : Wydawnictwo Universitas Rediviva, 2001. 276 с.
28. Урманцев Ю. А. Девять плюс один о системной философии. Синтез мировоззрений. М. : Институт холодинамики, 2001. 160 с.
29. Урманцев Ю. А. Общая теория систем: состояние, приложения и перспективы развития. *Система. Симметрия. Гармония* / под ред. В. С. Тюхтина, Ю. А. Урманцева. М. : Мысль, 1988. С. 38–124.
30. Чёрная А. Н. Взаимосвязь рационального и иррационального в концепции философии истории А. Тойнби. *Наука. Религія. Суснільство*. 2010. № 2. С. 134–141.
31. Чубраков С. В. Содержание категории «принцип» в уголовно-исполнительном праве в аспекте системного подхода. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. № 343. С. 137–139.
32. Bertalanffy von L. General System Theory. Foundations, Development, Applications. New York : George Braziller, 2009. 296 p.
33. Rodina N. V. The area of the psychological phenomena system modeling in Ukraine: development, results and prospects of research. *Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools*. 2017. Vol. 21(3). P. 56–60.
34. Wilson B. Soft Systems Methodology: Conceptual Model Building and Its Contribution. N. Y.: John Wiley & Sons, 2001. 260 p.

REFERENCES

1. Afanas'yev V. G. (1973). Nauchnoye upravleniye obshchestvom (opyt sistemnogo issledovaniya) [Scientific management of society (experience of systems research)]. Moscow: Politizdat. (In Russian)
2. Biron, B. V. (2015). Proaktyvne podolannya stresovykh sytuatsiy osobystyту [Proactive overcoming of stressful situations by a person]. Odessa:

- ONU. <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/10687> (In Ukrainian)
3. Galinovsky S. A. (2010). Analiz tipologii politicheskikh ustroystv pri pomoshchi parametricheskoy OTS. [Analysis of the typology of political devices using parametric UTS.]. Scholarly notes of Tavrichesky National University named after V. I. Vernadsky (Vol 23, № 2). Odessa: ONU. (In Russian)
  4. Hih D. (1981a). Prykladna obshcha teoriya systemy. Kniga 1 [Applied general system theory. Book 1]. (B. G. Sushkov and V. S. Tyukhtin Trans.) Moscow: Mir. (In Russian)
  5. Hih D. (1981b). Prykladna obshcha teoriya systemy. Kniga 2 [Applied general system theory. Book 2]. (B. G. Sushkov and V. S. Tyukhtin Trans.) Moscow: Mir. (In Russian)
  6. Gotinyan V. V. (2007). Problema bezetalonnoho vymiryuvannya: systemnyy aspekt [The problem of non-standard measurement: system aspect]. Odessa: Nunciante of Odessa National University (Philosophy) (Vol 12). (In Ukrainian)
  7. Deli-Slavov D. S. (2010). Sistemno-parametricheskyy analiz teorii nauchnykh revolyutsiy T. Kuna [System-parametric analysis of the theory of scientific revolutions by T. Kuhn]. Scholarly notes of Tavrichesky National University named after V. I. Vernadsky (Vol 23, № 2). Odessa: ONU. (In Russian)
  8. Ivanova M. D. (2019). Osoblyvosti prykhovanoyi motyvatsiyi osobystosti [Features of hidden personality motivation]. Odessa: ONU. <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107> (In Ukrainian)
  9. Kapustyansky, M. V. (2016). Psykholohichni umovy rozvytku motyvatsiyi profesynoho zrostannya osobystosti kerivnyka [Psychological conditions for the development of motivation for professional growth of the leader's personality]. Odessa: ONU. <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107> (In Ukrainian)
  10. Karpenko A. V. (2017). Determinanty profesynoyi identychnosti osobystosti [Determinants of professional identity of the individual]. Odessa: ONU. <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107> (In Ukrainian)
  11. Laptyeva N. L. (2018). Strukturni komponenty orhanizatsiyanoi identychnosti profesionala: teoretychni aspekty [Structural components of organizational identity of a professional: theoretical aspects]. Education and development of a gifted personality № 2(69). (In Ukrainian)
  12. Maksimenko N. L. (2019). Psykholohichni osoblyvosti upravlins'koho potentsialu osobystosti IT-fakhivtsya [Psychological features of the managerial potential of the IT specialist]. Odessa: ONU. <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107> (In Ukrainian)
  13. Maksimenko S. D. (2000). Geneticheskaya psikhologiya (metodologicheskaya refleksiya problem razvitiya v psikhologii) [Genetic Psychology (Methodological Reflection on Development Problems in Psychology)]. Moscow: Refl-buk. (In Russian)
  14. Maltsev O. V. (2017). Kopinh yak chynnyk bezpeky osobystosti v suchasnomu sotsial'nomu prostori [Coping as a factor of personal security in the modern social space]. Odessa: ONU. <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107> (In Ukrainian)

15. Mesarovich M., Takahara J. (1978). Obshchaya teoriya sistem. Matematicheskiye osnovy [General theory of systems. Mathematical foundations]. (E. L. Nappelbaum Trans) S. Emelyanov (ED). Moscow: Mir. (In Russian)
16. Nerubasska A. O. (2020). Systemno-parametrychna model' bifurkatsiynoyi osobystosti [System-parametric model of bifurcation personality]. Odessa: S. L. Nazarchuk (In Ukrainian)
17. Perevyazko L. P. (2019). Indyvidual'no-psykholohichni ta kul'turno-istorychni osoblyvosti symvoliky snovydin' osobystosti [Individual-psychological and cultural-historical features of the symbolism of personal dreams]. Odessa: ONU. <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107> (In Ukrainian)
18. Pol'ovyy M. A. (2011). Politychni protsesy: teoriya ta praktyka modelyuvannya [Political processes: theory and practice of modeling]. Odessa: Feniks. (In Ukrainian)
19. Reichert K. W. (2012). A. I. Uemov: Try stadyi rozvytyya lohyky [A. I. Uemov: Three stages of logic development]. The role of social sciences in the development of society: possible and real. Proceedings of the international scientific-practical conference. Dnepropetrovsk: Vidkryte suspil'stvo. (In Ukrainian)
20. Rodina N. V. (2011). Psykholohiya koping-povedinky: systemne modelyuvannya [Psychology of coping behavior: system modeling]. Odessa: V. V. Bukaev. (In Ukrainian)
21. Rodina N. V. (2013). Psykholohiya koping-povedinky: systemne modelyuvannya [Psychology of coping behavior: system modeling]. Kiev: KNU. http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4098/1/Dis_Rodina04.12.pdf (In Ukrainian)
22. Rodina N. V. (2020). Rodina Nataliya Volodymyrivna [Rodina Nataliya Volodymyrivna]. Professors of Odessa National University (Vol 2). I. M. Koval (ED). Odessa: ONU. (In Ukrainian)
23. Semenyuk N. S. (2018). Psykholohichni osoblyvosti zhyttyevykh oriyentatsiy osobystosti (na prykladi medychnykh pratsivnykiv oftal'molohichnoho profilyu) [Psychological features of life orientations of the personality (on the example of medical workers of ophthalmological profile)]. Odessa: ONU. <http://onu.edu.ua/uk/science/spec-sci-council/k4105107> (In Russian)
24. Terentyeva L. N. (2007). Nauka i «antinauka» v sistemno-parametricheskom izmerenii [Science and «antiscience» in the system-parametric dimension]. Odessa: Nunciate of Odessa National University (Philosophy) (Vol 12). (In Russian)
25. Tyukhtin V. S. (1988). Aktual'nyye voprosy razrabotki obshchey teorii sistem [Topical issues of development of general systems theory]. System. Symmetry. Harmony. V. S. Tyukhtin and Y U. A. Urmantsev (ED). Moscow: Mysl. (In Russian)
26. Уимов А. И. (1978). Системный подход и обшчая теория систем [Systems approach and general systems theory]. Moscow: Mysl. (In Russian)
27. Уимов А., Сараяева И., Тсофнас А. (2001). Обшчая теория систем для гуманитарийев: учебное пособие [General systems theory for the humanities: textbook]. А. И. Уимов (ED). Warszawa : Wydawnictwo Universitas Rediviva. (In Russian)

28. Urmantsev Y U. A. (2001). Devyat' plyus odin o sistemnoy filosofii. Sintez mirovozzreniy [Nine plus one on systems philosophy. Synthesis of worldviews]. Moscow: Institute of Cold Dynamics. (In Russian)
29. Urmantsev Y U. A. (1988). Obshchaya teoriya sistem: sostoyaniye, prilozheniya i perspektivy razvitiya [General systems theory: state, applications and development prospects]. System. Symmetry. Harmony. V. S. Tyukhtin and Y U. A. Urmantsev (ED). Moscow: Mysl. (In Russian)
30. Chornaya A. N. (2010). Vzaimosvyaz' ratsional'nogo i irratsional'nogo v kontseptsii filosofii istorii A. Toynbi [The relationship between the rational and the irrational in the concept of philosophy of history A. Toynbi]. Science. Religion. Society. № 2. (In Russian)
31. Chubrakov S. V. (2011). Soderzhaniye kategorii «printsip» v ugovovno-ispolnitel'nom prave v aspekte sistemnogo podkhoda [The content of the category «principle» in criminal executive law in the aspect of a systematic approach]. Tomsk: Nunciante of Tomsk State University № 343. (In Russian)
32. Bertalanffy von L. (2009). General System Theory. Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller. (In English)
33. Rodina N. V. (2017). The area of the psychological phenomena system modeling in Ukraine: development, results and prospects of research. Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools (Vol. 21(3)). (In English)
34. Wilson B. (2001). Soft Systems Methodology: Conceptual Model Building and Its Contribution. N. Y.: John Wiley & Sons. (In English)

Родина Н. В.

доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой дифференциальной и специальной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

СИСТЕМНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХИКИ ЛИЧНОСТИ: ОПЫТ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ «СИСТЕМНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФЕНОМЕНОВ»

В статье рассматриваются основные достижения научной школы «Системное моделирование психологических феноменов». В направлении системных исследований психики личности рассматриваются как математические модели — «твердое» моделирование, так и вербальные модели — «мягкое» моделирование. Намечаются перспективы дальнейших исследований. Представлен опыт применения в психологических научных исследованиях качественного системного анализа, осуществленного с помощью общей теории систем одесской школы системологии академика А. И. Уёмова, которая рассматривается автором

как «мягкое» моделирование (Soft Systems Methodology), где описание проводится с помощью символов и/или слов. Подробно проанализировано понимание А. И. Уёмовым положения о системных параметрах. Обосновано применение в современных научных исследованиях количественного системного анализа (Hard Systems Methodology), с помощью которого система описывается с помощью числовых обозначений. Основные наработки системного моделирования психологических феноменов представлены в исследованиях последователей научной школы «Системное моделирование психологических феноменов».

Представлены основные результаты исследований психологических феноменов: копинг-поведение личности; проактивный копинг; мотивационный потенциал в системе личного потенциала руководителя; копинг как фактор безопасности личности; профессиональная идентичность личности и ее детерминанты; жизненные ориентации личности (на примере медицинских работников офтальмологического профиля); скрытая мотивация личности; управленческий потенциал личности IT-специалиста; особенности символики сновидений личности; системные параметры организационной идентичности личности профессионала. Обоснованы примененные методы психодиагностического исследования и методология исследования и интерпретации. Намечены перспективы дальнейших исследований с применением количественной и качественной методологии системного анализа, а именно системного моделирования.

Ключові слова: системний аналіз, системне моделювання, системні параметри, психологічні феномени, тверде моделювання, м'яке моделювання, верифікація моделі дослідження.

Rodina N. V.

Dr Sc in Psychology, professor, head of department of differential and social psychology Odessa I. I. Mechnikov National University

SYSTEMIC RESEARCH OF THE PSYCHE: THE EXPERIENCE OF THE SCIENCE SCHOOL «SYSTEMATIC MODELLING OF THE PSYCHOLOGICAL PHENOMENONS»

The article discusses the main achievements of the School of Systematic Modelling of Psychological Phenomena in the direction of systematic research of the psyche of the personality and prospects for further re-

search. The experience of applying qualitative systems analysis with the help of the general theory of systems of the Odessa School of Systemology academician A. I. Yemenov is given, which is considered by the author as «soft modeling» (Soft Systems Methodology) where the description is provided by symbols and/or words. Yemenov's understanding of the provisions on system parameters was analyzed in detail. The use of Hard Systems Methodology (synonymous with «hard modeling») in modern scientific research is justified, where the system is described by numerical expressions. The main achievements of the systematic modeling of psychological phenomena are presented in the studies of the followers of the Scientific School of Systematic Modelling of Psychological Phenomena. The main results of the studies on the following psychological phenomena are presented: Coping behavior of the individual; proactive overcoming; Motivational potential in the system of a manager's personal potential; Coping as a security factor; Personal identity and its determinants; Life orientation of the personality (example of ophthalmological workers); Hidden motivation of the individual; Management capacity of the IT specialist; Features of individual dreaming symbols; Systematic parameters of the organizational identity of the person to the professional. The planned prospects for systematic research of the psyche of the personality with the application of the quantitative and qualitative methodology of systemic analysis, namely in theoretical methods — system modeling based on structural equations.

Key words: systems analysis, system modeling, system parameters, psychological phenomena, solid modeling, soft modeling, verification of the research model.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2020

УДК 005.95:336.71

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225435](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225435)

Савельєва Є. О.

здобувачка вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня спеціальності «Психологія» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Сєверодонецьк)

e-mail: <shegnessy@gmail.com>

ORCID: 0000-0003-4147-1741

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

Розкрито психологічні особливості управління та наведено результати дослідження співвідношення ефективності професійної самореалізації різних працівників в банківських установах (економістів, фінансових консультантів, операціоністів) з їх індивідуально-психологічними характеристиками.

Одним із головних психологічних чинників активізації особистісного й професійного потенціалу банківських працівників є готовність і здатність до саморозвитку, реалізації процесу прогресивного самозмінення та самореалізації в професійній діяльності.

Професійну самореалізацію автор визначає як свідомий саморозвиток персоналу банку, в процесі якого розкриваються потенційні можливості, результатом чого є постійні досягнення особистісних і соціально значущих результатів.

Проведений кореляційний аналіз показників співвідношення професійної ефективності трьох груп працівників банківських установ з їх індивідуально-психологічними характеристиками виявив наявність декількох стійких зв'язків, значущих на рівні $< 0,05$.

Ключові слова: управління, професійна ефективність, індивідуально-психологічні характеристики, самореалізація, економіст, фінансовий консультант, операціоніст.

Актуальність теми. Банки в наш час є важливими інструментами, без яких важко здійснювати різноманітні операції та розвивати економіку України. Основним фактором підвищен-

ня ефективності діяльності банківських установ є працівники. Їхня успішна діяльність прямо залежить від рівня ефективності самореалізації різних працівників з їхніми індивідуально-психологічними характеристиками.

Методологія управління персоналом передбачає розгляд сутності персоналу організації як суб'єкта управління і процесу формування поведінки індивідів, яка відповідає цілям і завданням організації, методам і принципам управління персоналом. У соціальному управлінні, на відміну від інших видів, головними компонентами є або люди як члени різних організацій, або ж організаційні підрозділи в цілому. Індивіди, які виявляють себе в складній ситуації управлінських взаємин, можуть бути суб'єктами й об'єктами управління. Об'єктами управління може бути як окремих індивід, так і соціальна група.

Ставлення працівників банку до роботи, їхні індивідуально-психологічні особливості забезпечують успіх в діяльності, в спілкуванні і легкість оволодіння професійними здібностями. Звичайно, здібності не зводяться до знань, умінь і навичок, наявних у людини, але вони забезпечують їх швидке отримання, фіксацію й ефективне практичне застосування. Знання вимог фахівців до професії, таких як ступінь задоволеності матеріальних і духовних потреб, можливість самореалізації, дозволяють зрозуміти й оцінити ефективність роботи працівників у банківських установах. Тому існує потреба в нових управлінських знаннях, посилення інтересу до системи формування персоналу з високими професійно-кваліфікаційними характеристиками.

Дослідження актуальних проблем управління персоналом, визначення ефективності кожного працівника набувають все більшої значущості для менеджменту, оскільки керівники можуть ефективно управляти тільки в тому випадку, якщо будуть знати і розуміти співвідношення індивідуально-психологічних характеристик працівників різних напрямків діяльності банку і їх професійної ефективності.

Метою нашого дослідження є визначення специфічних індивідуально-психологічних особистісних якостей, які підвищують ефективність професійної самореалізації кожного працівника банківської установи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед численних досліджень проблем підвищення ефективності професійної самореалізації варто виділити значну кількість праць, присвячених саме розгляду індивідуально-психологічних особливостей особистості (Т. Амабайл і М. Коллінз, Д. Богоявленська, Дж. Гілфорд, В. Дружинін, Д. Мак-Кіннон, А. Маслоу, О. Матюшкін, В. Моляко, К. Роджерс, К. Тейлор, П. Торранс та ін.).

Проблемам менеджменту персоналу присвячено праці вітчизняних та зарубіжних вчених: Т. Базарова, А. Бовтрука, А. Кібанова, А. Колот, А. Кочеткова, Є. Маслова, Ф. Хедоури, В. Храмова, Ю. Ципкіна, В. Шкатулла, Г. Щокіна та інших дослідників. В останні десятиліття в психології досить активно проводяться дослідження особистісних якостей працівників комерційних організацій, банківської сфери, сфери послуг, в тому числі менеджерів і керівників.

Виклад основного матеріалу. Ефективність діяльності банківських установ значною мірою залежить від компетентності, професіоналізму працівників, рівня їх інтелекту, професійної освіти, компетенції і вміння працювати на цьому ринку. Тому важливе значення має підбір персоналу з високим рівнем професіоналізму, гнучкості, вмінням використовувати сучасні технології [6].

Основу концепції управління працівників банківських установ складають: зростаюча роль особистості працівника, знання його мотиваційних установок уміння їх формувати й спрямовувати відповідно до завдань, які стоять перед банківською установою.

А. Маслоу переконливо доводить, що головною потребою людини є бажання бути кращою, ніж вона є насправді, досягти того, на що вона здатна. Це стосується прагнення людини до самореалізації, до тенденції стати дійсно тим, ким вона може бути потенційно. Тому для заохочення відданості банківського персоналу необхідно надавати допомогу в самореалізації кожної особистості.

Зміни в економічній і політичній системах нашої країни надають великі можливості та водночас являють серйозну загрозу

для кожної особистості і сталості її існування, вносять певну невизначеність у життя практично кожної людини. Управління персоналом у такій ситуації набуває особливої значимості, оскільки дає змогу реалізувати, узагальнити цілий спектр питань адаптації індивіда до зовнішніх умов, урахування особистісного фактора при формуванні системи управління персоналом банківської установи.

Переконливим є погляд Анатолія Карпова, що організаційний менеджмент вважає найбільш важливими принципами управління персоналом ті, які складаються з людської природи, куди входять індивідуальні особливості, сприйняття, цілісність особистості, мотивована поведінка, прагнення до співучасті і цінність особистості, а також з природи організації, що включає в себе соціальні системи, взаємний інтерес і етичні принципи [2].

Одним із головних психологічних чинників активізації особистісного й професійного потенціалу банківських працівників є готовність і здатність до саморозвитку, реалізації процесу прогресивного самозмінення та самореалізації в професійній діяльності.

Особистісну самореалізацію ми визначаємо як свідомий саморозвиток персоналу банку, в процесі якого розкриваються потенційні можливості, результатом чого є постійні досягнення особистісних і соціально значущих результатів.

При оцінці особистісних якостей персоналу банківських установ застосовують принцип взаємозв'язку між характеристиками особистості людини та її діяльністю: діяльність формує професійно значущі якості особистості, вивчення і оцінка яких дозволяють зробити висновок про можливість реалізації професійного потенціалу людини й ефективності її самореалізації в даній сфері.

Інтерес для нашого дослідження представляють думки соціальних психологів про те, що для оцінки ефективності діяльності треба створити модель особистості фахівця, визначити перелік еталонних (професійно важливих) якостей, необхідних для успішного здійснення діяльності та самореалізації в ній [5].

Модель особистості працівників банківських установ повинна включати опис сукупності якостей, які забезпечують успішне виконання завдань, самонавчання і саморозвиток, а також:

- може бути різною для молодого, початківця фахівця і досвідченого, успішного фахівця;

- повинна включати компоненти, які впливають на ефективність діяльності і забезпечують контроль за нею, легко діагностуються, що створює можливість втручання і корекції;

- моделі фахівців, що мають одну і ту ж спеціальність, але отримали різні спеціалізації, можуть відрізнятись.

В цілому модель працівника банківської установи може включати такі компоненти:

- професіограму як опис психологічних норм і вимог до діяльності та особистості фахівця;

- професійно-посадові вимоги (ППВ) — опис конкретного змісту діяльності фахівця і перелік мінімуму професійних умінь, якими повинен володіти фахівець для забезпечення необхідного рівня професійної діяльності;

- кваліфікаційний профіль — поєднання необхідних видів професійної діяльності і ступеня їх кваліфікації, кваліфікаційні розряди для оплати.

Для створення такої моделі потрібно вивчити співвідношення індивідуально-особистісних характеристик працівників різних напрямків діяльності банківської сфери (фінансових аналітиків, фінансових консультантів, бухгалтерів, аудиторів, юристів, операціоністів) і їхньої професійної ефективності [4].

У цьому аспекті варто взяти до уваги точку зору З. Скрипника, що збігається з нашою: кадровий склад банківських працівників неоднорідний і складається в основному з трьох груп які відрізняються рівнем освіти, способом входження в банківську систему, побудовою кар'єри і рівнем самореалізації [3]:

Перша банківська група — кваліфіковані працівники середнього і старшого віку. З них особливо продуктивні 45–55-річні співробітники зі стажем роботи в банківській сфері від 10 до 25 років. Це, як правило, начальники управлінь, відділів і провідні фахівці. Вони досконало знають тонкощі бухгалтерії

і нюанси взаємостосунків у банківській сфері, мають високий ступінь відповідальності, прагнуть працювати гранично точно і без помилок.

Друга група банківських службовців — люди активного працездатного віку 35–50 років, що прийшли в банки з різних професійних і суспільних сфер діяльності. Практично всі вони мають вищу освіту, деякі — кандидатські і докторські вчені ступені. При цьому можливості для переходу в банківську сферу одержують ті, хто мають корисні ділові зв'язки і ті, хто психологічно готовий до зміни професії через високий інтелектуальний потенціал, вони стикаються з необхідністю професійного і особистого самоствердження на новому місці роботи, пошуку нових професійних контактів.

Третя група складається з молодих людей 20–30 років, які займають у банках різні посади, починаючи від операціоніста і кінчаючи керівником. Вони мають вищу освіту, нерідкі випадки, коли у молодого працівника банку відсутня спеціальна освіта, але він є власником пакету акцій і входить до складу керівників. Працівники цієї категорії упевнено відчують себе в нових економічних умовах, і може скластися враження, що ця група банківських службовців є найблагополучнішою.

Згідно з поглядами О. Кужненко та І. Новикова, фахівці з розвиненим абстрактно-логічним мисленням, високими показниками розумової працездатності і самореалізації відрізняються емоційною стійкістю і реалістичною оцінкою ступеня особистого вкладу в досягнення, з найбільшою ймовірністю будуть успішні у своїй професійній діяльності і гнучкості в освоєнні нових видів робіт [2].

З метою виявлення специфіки індивідуально-особистісних особливостей банківських працівників різних напрямків діяльності та їх співвідношення з рівнем професійної ефективності і самоєалізації було проведено емпіричне дослідження у філіалах «Приватбанку» Донецької області на трьох професійних групах банківських працівників: економістів (24); касових працівників (28); операціоністів (12). Всього в дослідженні взяли участь 64 працівники.

Діагностування проводилося з використанням психологічних методик:

– аналітичні здібності (методики «Виключення понять», «Складні аналогії», «Виділення істотних ознак», «Прогресивні матриці Дж. Равенна»;

– емоційна стійкість (методики «Вимірювання рівня трижовності Дж. Тейлора», «Оцінка способів реагування в конфлікті К. М. Томаса»);

– лідерські установки (методика «Структура темпераменту за В. М. Русаловим», шкали соціальної ергічності та емоційності);

– здатності до взаємодії (методика «Структура темпераменту за В. М. Русаловим», шкали соціальної пластичності, соціального темпу, соціальної емоційності);

– працездатність і продуктивність (методика «Оцінка розумової працездатності за Е. Крепеліним»);

– рівень суб'єктивного контролю (методика «Рівень суб'єктивного контролю (РСК)»).

Для статистичної обробки даних використовувався аналіз достовірності відмінностей за критерієм Вілкоксона і кореляційний аналіз у таких професійних групах банківських працівників:

1) економістів: аналізують, планують і проводять розрахунок фінансів, контроль витрат коштів, статистичні огляди, ведення періодичної звітності, крім цього, в область основної діяльності входить раціональне використання коштів для зниження збитків;

2) касовий працівник або фінансовий консультант: працює в основному з клієнтами, з готівковими коштами, проводить інкасацію, прийом, видачу, облік і контроль готівки/цінних паперів, ведення звітності, оформлення документів. Як наслідок, клієнт повинен отримати інвестиційні плани і діяти у відповідності з ними, використовуючи банк як посередник;

3) операціоніст: робітник банку, в чії обов'язки входить спілкування та надання клієнтам всієї інформації про послуги, що надаються. Ця посада оплачується нижче статусу охоронця, і не дивлячись на те, що банківська сфера є зараз престижною і порівняно високооплачуваною, операціоністи часто не задоволені своїм становищем в банку.

Кореляційний аналіз показників професійної ефективності та індивідуально-психологічних характеристик виявив наявність декількох стійких зв'язків, значущих на рівні $< 0,05$.

Порівняльний аналіз психологічних характеристик банківських працівників досліджуваних професійних груп показав, що всі вони володіють практично максимальними показниками розумової працездатності і здатності до самореалізації. Швидше за все, це пов'язано з високими вимогами до працівників банківських установ, незалежно від специфіки діяльності.

У групі економістів відзначається зв'язок професійної ефективності з інтернальністю, рівень професійної ефективності корелює з рівнем розвитку аналітичних здібностей, емоційною стійкістю, соціальною активністю.

У групі фінансовий консультант, який працює в основному з клієнтами, відзначається зв'язок професійної ефективності з комунікабельністю і тактовністю; уважністю до деталей: часто працівникам доводиться паралельно виконувати кілька завдань: відповідати на питання майбутнього позичальника, скласти контракт, перевіряти достовірність представлених відомостей, оцінювати платоспроможність клієнта.

У групі операціоніст відзначається зв'язок професійної ефективності з почуттям відповідальності за свою роботу, уважністю до деталей, бо він здійснює перевірку правильності оформлення розрахункових (платіжних) документів; перевірку достатності коштів на рахунку клієнта; здійснює операції з зарахування або списання грошових коштів з рахунку клієнта в автоматизованій системі.

Висновки. Таким чином, проведений кореляційний аналіз показників співвідношення професійної ефективності з їх індивідуально-психологічними характеристиками показав їх схожість. Всі вони володіють здатністю швидко аналізувати інформацію; емоційною стабільністю, відповідальністю, бажанням вчитися і розвиватися; вмінням вести переговори; здатністю запам'ятовувати великий обсяг інформації; бажанням самореалізуватися і бути частиною компанії з власною корпоративною культурою.

Перспективами подальшого дослідження є вивчення інших професійних груп банківських працівників, а також використання додаткових методів статистичної обробки результатів.

Список використаних джерел

1. Карпов А. В. Психология менеджмента: учебник для академического бакалавриата. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва : Юрайт, 2019. — С. 64–69.
2. Кужненко А. С., Новикова И. А. Соотношение показателей профессиональной эффективности и психологических характеристик работников банковской сферы // Акмеология. — 2014. — № 3 / 4 (специальный выпуск). — С. 97–98.
3. Методичні рекомендації для самостійної та індивідуальної роботи дисциплін «Психологія управління банківським бізнесом», «Психологія та конфліктологія» для студентів галузі знань (0501) «Економіка і підприємництво», спеціальності 8.050105 «Банківська справа», 8.050104 «Фінанси» / укладач Скрипник З. Е. — Львів: Львівський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ), 2013. — 111 с.
4. Почебут Л. Г. Организационная социальная психология : учебное пособие для академического бакалавриата / Л. Г. Почебут, В. А. Чикер. . — 2-е изд., испр. и доп. — Москва : Юрайт, 2019. — 246 с. — (Бакалавр. Академический курс). — ISBN 978-5-534-07752-0. — URL: <https://urait.ru/index.php/bcode/438113> (дата звернення: 09.12.2020).
5. Почебут Л. Г., Чикер В. А. Организационная социальная психология: учеб. пособие. — СПб.: Речь, 2002.
6. Савельева Е. О. Психологічні особливості управління банківським персоналом на прикладі комерційного банку «Приватбанк» // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наукових праць / гол. редактор Г. П. Шевченко. — Сєвєдоновецьк: вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2020. — Вип. 4 (97). — С. 214–219.

REFERENCES

1. Karpov, A. V. Psychology of management: a textbook for the academic bachelor's degree / A. V. Karpov. — 2nd ed., Corrected. and ext.. — Moscow: Yurayt Publishing House, 2019. — P. 64–69.
2. Kuzhnenkova A. S., Novikova I. A. The ratio of indicators of professional efficiency and psychological characteristics of employees in the banking sector // Acmeology. — 2014. — № 3–4 (special issue). — S. 97–98. [Kuzhnenkova A. S., Novikova I. A. Correlation of indicators of professional efficiency and psychological characteristics of employees of the banking sphere // Acmeology. — 2014. — No 3. — 4 (special issue). — S. 97–98.]

3. Methodical recommendations for independent and individual work in the disciplines «Psychology of Banking Management», «Psychology and Conflict Studies» for students in the field of knowledge (0501) «Economics and Entrepreneurship», specialty 8.050105 «Banking», 8.050104 «Finance». — Compiler: Skripnik Z. E. Lviv: Lviv Institute of Banking, University of Banking, National Bank of Ukraine (Kyiv). — 111 p.
4. Pochebut, L. G. Organizational social psychology: a textbook for the academic bachelor's degree / L. G. Pochebut, V. A. Chicker. — 2nd ed., Corrected. and ext. — Moscow: Yurayt Publishing House, 2019. — 246 p.. — (Bachelor. Academic course).. — ISBN 978-5-534-07752-0. — Text: electronic // EBS Yurayt [site]. — URL: <https://urait.ru/index.php/bcode/438113> (access date: 09.12.2020).
5. Pochebut LG, Chicker V. A. Organizational social psychology: Textbook. allowance. — St. Petersburg.: Speech, 2002. [Pochebut L. G., Chiker V. A. Organizational social psychology: TEACHING AID.. — SPb.: Rech, 2002.]
6. Savelyeva. Y. O. Psychological peculiarities of bank personnel management at the commercial bank Privatbank // Spiritual specialties: methodology, theory and practice. zb. scientific works / goal. editor G. P. Shevchenko.. — VIP. 4 (97). — Severodonetsk: view of SNU im.. Volodymyr Dal', 2020. — S. 214–219.

Савельева Е. А.

соискательница высшего образования третьего (образовательно-научного) уровня специальности «Психология» Восточноукраинского национального университета им. В. Даля (г. Северодонецк)

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ РАБОТНИКОВ БАНКОВСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Раскрываются психологические особенности управления и представлены результаты исследования соотношения эффективности профессиональной самореализации работников в банковских учреждениях (экономистов, финансовых консультантов, операционистов) с их индивидуально-психологическими характеристиками.

Одним из главных психологических факторов активизации личностного и профессионального потенциала банковских работников является готовность и способность к саморазвитию, реализации процесса прогрессивного самоизменения и самореализации в профессиональной деятельности.

Профессиональную самореализацию автор определяет как сознательное саморазвитие персонала банка, в процессе которого раскрыва-

ются потенциальные возможности, результатом чего являются постоянные достижения личностных и социально значимых результатов.

Корреляционный анализ показателей соотношения профессиональной эффективности трех групп работников банковских учреждений с их индивидуально-психологическими характеристиками выявил наличие нескольких устойчивых связей, значимых на уровне $< 0,05$.

Ключевые слова: управление, профессиональная эффективность, индивидуально-психологические характеристики, самореализация, экономист, финансовый консультант, операционист.

Savelyeva Y. O.

applicant for higher education of the third (educational and scientific) level of specialty «Psychology», East Ukrainian National University. V. Dal' (Severodonetsk)

RESEARCH THE EFFICIENCY OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF EMPLOYEES OF BANKING INSTITUTIONS

The author of the article reveals the psychological features of management and provides the results of a study of the relationship between the effectiveness of professional self-realization of various employees in banking institutions (economists, financial advisers, operators) with their individual psychological characteristics.

One of the main psychological factors of activation of personal and professional potential of bank employees are readiness and ability for self-development, realization of the process of progressive self-change and self-realization in professional activity. The author defines professional self-realization as a conscious self-development of the bank's staff in the process of which potential opportunities are revealed, the result of which is the constant achievement of personal and socially significant results.

The correlation analysis of the ratio of professional efficiency of three groups of employees of banking institutions with their individual psychological characteristics are revealed the presence of several stable relationships, significant at < 0.05 .

Key words: management, professional efficiency, individual psychological characteristics, self-realization, economist, financial consultant, operator.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2020

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Засекіної Л., Засекіна С., Шевчук О.
«Психолінгвістичний підхід до травматичної пам'яті». Beau
Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. 244 с.
ISBN 978-6133997486

Складна травматична пам'ять — це, на жаль, один з очевидних психогенетичних спадків української нації, поряд з усіма нашими духовними надбаннями. Численні історичні перипетії, тривалі століття колоніального поневолення і фактичної відсутності власної державності супроводжувалися неминучим фізичним, психічним, психологічним, духовним гнобленням та знищенням мільйонів українців. І навіть здобуття наприкінці ХХ століття такої омріяної державної незалежності не вирішило всіх проблем і не дало змоги повною мірою досягти історично поставлених цілей. На зміну зовнішньому поневоленню прийшли численні кризи внутрішнього становлення молодій державі, що є наслідком цілої низки зовнішніх і внутрішніх чинників у їх переплетінні — політичних, економічних, релігійних. А декілька років тому до них додалася ще й така несподівана для миролюбного українства, проте така реальна і підступна війна, нав'язана чужими імперськими амбіціями. Отож, актуальність теми монографії, з одного боку, обумовлюється очевидно хронічною психотравматизацією української нації, як і низки інших націй по всьому світу.

З іншого боку, зазначена актуальність та своєчасність пов'язана з потужним потенціалом психолінгвістики як сучасної міждисциплінарної галузі наукових досліджень, з усіма її новітніми теоретичними напрацюваннями й потужним емпіричним інструментарієм. Адже психолінгвістика дає змогу вивчати особистість і різні аспекти її психіки через, власне, основний соціокультурний чинник особистісного формування, творення і перетворення — через мову.

Автори такого цікавого дослідження ставлять за мету теоретичне обґрунтування й емпіричне вивчення особливостей травматичної пам'яті та психолінгвістичних засобів її реорга-

нізації. Зазначена мета реалізується через логічно вибудовану сукупність розділів монографії, яких налічується три.

Зокрема у першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження травматичної пам'яті» здійснюється послідовний аналіз поняття «травматична пам'ять». На основі опрацювання різних психологічних підходів і напрямів виведено робочу дефініцію травматичної пам'яті як психічного процесу в межах норми, а саме: як психічного процесу і результату відображення, збереження та відтворення реорганізованого травматичного досвіду, який складається зі спогадів про осмислені й інтелектуалізовано прожиті травматичні події. Зазначена дефініція вказує на інтелектуальне поле своєї розробки авторами монографії, що перебуває у рамках когнітивної психологічної парадигми. Відповідно у першому розділі детально аналізуються когнітивні моделі репрезентації знань як основа травматичної пам'яті. За результатами їх узагальнення здійснюється обґрунтоване теоретичне припущення, що травматична пам'ять складається із пропозиціональних мереж, які включають інформацію про травматичні стимули, семантичну інформацію, притаманну цим стимулам, інформацію про реакцію на ці стимули та програму дій у разі повторного їх виникнення. Найбільший авторський здобуток, висвітлений у даному розділі монографії, — це сконструйована пропозиціональна модель травматичної пам'яті, яка, між іншим, чітко візуалізована у вигляді структурної схеми (с. 56), що вигідно робить таку модель більш доступною для сприйняття та розуміння.

У другому розділі «Емпіричне дослідження психологічних особливостей індивідуальної травматичної пам'яті» здійснюється, насамперед, обґрунтування вибору конкретних методів зазначеного дослідження. З метою вивчення особливостей травматичної пам'яті використано розлогий спектр методів і методик: метод автобіографічного наративу і психографологічний аналіз, «Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних стресових реакцій» Н. М. Кеана, Дж. М. Кедала та К. Л. Тейлора, методика Л. Ф. Бурлачука та Е. Ю. Коржової «Психологічна автобіографія», персональний питальник Г. Ю. Айзенка (EPQ), багатофакторний особистісний питальник Р. Б. Кет-

тела «16 PF», питальник суб'єктивної локалізації контролю С. Р. Пантелеева та В. В. Століна. Вибірку склали здобувачі вищої освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки загальною чисельністю 206 осіб.

За результатами дослідження встановлено, між іншим, що із діагностичною метою у контексті заявленої проблеми доцільно використовувати психолінгвістичні показники середнього розміру речення (у травматичних текстах він звичай більше, ніж шість-дев'ять слів) і коефіцієнт логічної зв'язності, який у таких текстах також значно перевищує показники норми. З'ясовано, що, описуючи пережиту психотравматичну подію, людина найбільшою мірою звертає увагу на своє ставлення до неї, дії та думки, які були на момент травматизації та після нього. З усім тим, більшість досліджених респондентів назагал налаштовані оптимістично, більшу увагу приділяють минулому позитивно-забарвленому досвіду, отже, як підсумовують автори, існує схильність витіснити негативний біографічний досвід. А це теж потребує свого психологічного опрацювання.

Цікавим та значущим емпіричним надбанням Л. Засекіної, С. Засекіна та О. Шевчук є розкрита у цьому розділі складна кореляційна картина співвідношення між різними показниками індивідуальної травматичної пам'яті, а також ними й особистісними властивостями студентів. Таке дослідження дало змогу авторам стверджувати про цілу низку особистісних предикторів, які сприяють набуттю травматичною пам'яттю статусу нормального психологічного явища, а саме: адекватну самооцінку, екстравертованість, комунікабельність, високий інтелект, емоційну стійкість, експресивність, високу нормативність поведінки, сміливість, прямотинійність, впевненість, високий самоконтроль і, з усім тим, розслабленість і підозрілість. Наприкінці розділу в контексті розробленої пропозиційної моделі здійснено узагальнення системи кореляційних взаємозв'язків між структурними елементами пропозиції відповідного тематичного наративу, психолінгвальними та автобіографічними особливостями, рівнем ПТСР та продіагностованими індивідуально-особистісними рисами респондентів.

Отримані результати дали змогу авторам логічно і послідовно перейти до третього розділу роботи — «Реорганізація індивідуальної травматичної пам'яті за допомогою психолінгвістичних засобів». При цьому як відповідний засіб психодіагностики та реорганізації травматичної пам'яті розглядається автобіографічний нарратив у двох його різновидах — усному та письмовому. Розділ має цільову практичну спрямованість. Зокрема Л. Засекіна, С. Засекін та О. Шевчук пропонують чіткі критерії для первинного розподілу осіб, котрі потребують психологічної допомоги, на певні специфічні групи зі своїми особливостями; описують головні кроки психолога при роботі з психологічною травмою; формулюють «хороші», тобто функціональні запитання фахівця, що працює у рамках нарративного підходу; а для збільшення наочності викладу власних думок та обґрунтування пропозиціональної моделі аналізу пропонують тематичний розбір конкретного автобіографічного нарративу.

Отже, монографія може бути рекомендована для ознайомлення і використання у роботі фахівців — практичних (у системі освіти) і клінічних, сімейних психологів, при здійсненні ними попередньої психодіагностики та індивідуального консультування потенційно уразливих для ПСТР груп клієнтів. В умовах сьогодення це стосується, насамперед, необхідності надання кваліфікованої та науково обґрунтованої психологічної допомоги учасникам бойових дій та їх сім'ям, внутрішнім переселенцям, як і усім тим, хто переніс COVID-19 у важкій формі або просто перебував чи продовжує перебувати у вимушеному стані соціальної ізоляції.

РЕЦЕНЗЕНТ: **Наталія Савелюк**, доктор психологічних наук, доцент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Українською, англійською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 23942-13783ПР від 21.05.2019 р.

Міністерство освіти і науки України включило журнал
до категорії «Б» Переліку фахових видань України зі спеціальності
053 Психологія. Наказ № 1471 від 26.11.2020 р.

Затверджено до друку рішенням навчально-методичної ради
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 5 від 15.12.2020 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Ум. друк. арк. 9,3. Тираж 100 прим. Зам. № 319 (116).

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
psysocwork.onu.edu.ua

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 33-07-17, 37-14-25, (048) 7-855-855

www.astroprint.ua

www.stranichka.in.ua

e-mail: astro_print@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

ISSN 2707-0409. Психологія та соціальна робота. 2020. Вип. 2 (52). 1-160.

